Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 113 (14837) 1992 чылдың июнь 16, вторник
Солунга ат салган шагы 2.30
Чагыдар өртээ 10 коп.
Садар өртээ 1 рубль.

РЕСПУБЛИКА ХҮНҮН БОЛГАШ «НААДЫМ-92» БАЙЫРЛАЛДЫ ЭРТТИРЕР ДУГАЙЫНДА ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ 1992 ЧЫЛДЫҢ ИЮНЬ 15-ТЕ ҮНДҮРГЕН ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Республика Хүнүн болгаш «Наадым-92» байырлалдарны 1992 чылдың август 15-16 хүннеринде Кызыл хоорайга эрттирер. Республика Хүнүнге тураскааткан кол-кол хемчеглерни «Наадым-92»-ни эрттирери-биле кады холбаштыр чорудар.

2. Республика Хүнү, «Наадым-92» байырлалдарны белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле оргкомитетти бадылаар.

3. Мал кыштаглаашкынының дооскаланының база бирги чартык чылдың түңнелдериниң талазы-биле хемчеглерни 1992 чылдың июль 4-5 хүннеринде эрттирерин районнар чагыргаларының даргаларынга сүмелээр.

Ш. ООРЖАК.

1992 ЧЫЛДЫҢ АПРЕЛЬ 22-ДЕ «ДЕТКИМЧЕ» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНГЕ БОЛГАШ 1992 ЧЫЛДЫҢ МАЙ 7-ДЕ ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ XVI СЕССИЯЗЫНГА КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ БАЖЫҢ ЧОКТАР НИИТИЛЕЛИНИҢ КЫЙГЫРЫЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1992 чылдың июнь 15, № 28 Кызыл хоорай.

Бо чылдың апрель 22-де «Деткимче» солуну дамчыштыр Кызыл хоорайның бажың чоктар ниитилели Тыва Республиканың Президентизинге, а 1992 чылдың май 7-де — Тыва Республиканың Дээди Совединиң XVI сессиязынга кыйгырыг чоруткан.

Ук кыйгырыгның боду — ол дээрге, чаартылышкынның алыс түңнели-дир. Эрге-хоойлулуг күрүнениң чаартылышкыны, демократияны, ажык-чарлыг чорукту хөгжүдери, социал чөптүг чорукту болгаш гуманизмни бадыткаары дээш эрги чүүлдер-биле чаа күштерниң аразында берге демисел чоруп турар. Хамаатылар болза хоойлу ёзугаар хөй-нийти организацияларынга каттыжып, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың эрге-чагыргазының кандыг-даа деңнелинче кыйгырыг чорудуп болур эргелиг.

Ниитилел хоойлу ёзугаар үндезиннерде тургустунган деп кыйгырыгда чугаалап турар. Чурттакчы чонунуң — кошкак камгалаттынган, социал талазы-биле сула кезээниң төлээлекчилеринден — хөй уруглары болгаш бот иелерден, инвалидтерден, аныяк өг-бүлелерден ол тургустунар. Оон кол-ла сорулгазы хоорайда ур үеде кижилер чурттавайн турар квартираларны илереткеш, оларның дансызын хоорайның чогуур эрге-чагыргаларынга дамчыдары, оларның хоойлу ёзугаар ээлеринден квартираларны күш-биле ээлеп албазы болур. Хоорайның удуртулгазының, Л. П. Ткаченкога удурткан оон чурттаар оран-сава килдизиниң багай ажылының түңнелинде, чурттаалга фондузунуң учедунда, хуваалдазында болгаш ажыглалында ужур-баш чок чүүлдер тургустунган, хоойлу болгаш дүрүм үрээшкиннери, албан-хүлээлгезин шын эвес, соора ажыглаар чоруктар хөй-биле тыптып келген, ол чорук ук ниитилелдиң тыптып келиринге чедирип, политиктиг байдалды баксырадырынга чедирип болур дүшкүүлүг чорукту тургузуп турар дээрзин хөй-нийтиниң мурнунга бадыткаар херек.

Чурттаар оран-сава алыр талазы-биле хоорайда канчаардаа зажок улуг ээлчегниң барын фактылар көргүзүп турар. Хөй-хөй хамаатылар он-он чылдарда ээлчегде туруп турар. Сыгыртыр, каргыраалаар талазы-биле делегейде кара чаңгыс херээжен-күүседикчи Валентина Чульдум вагончугашка, а И. С. Кайнаковтуң өг-бүлези — гаражка чурттап турган. Калинин кудумчузунда 3-а бажыңның № 15 квартиразында 15 кижилиг өг-бүле. Щетинкин-Кравченко кудумчузунда № 40 бажыңның чаңгыс өрээл квартиразында ада-иези-биле уругларының дөрт өг-бүлези чурттап турар. Ындыг турбуже, хоорайда кижилер чурттавайн турар 1000 ажыг ээн квартиралар бар, чамдык хамаатылар ында хаваннар куштар азырап турар. Хөй-хөй квартиралар чигзинчиг кижилерниң чыглыр черлери апарган. Чамдык хамаатылар 2-3 квартираларны ээлеп турар С. М. Зыковтуң, М. Н. Волкованың, В. Козловтуң ат-фамилиялары адаттынган.

Хоойлу-дүрүмнү сагып-барымдаалавайн, хамыктың мурнунда хоорайның эрге-чагыргазының ажылдакчылары элээн каш квартираларны ээлеп турар. Хоорккүскомнуң чурттаалга бажыңнарын хуваар талазы-биле килдизиниң начальниги Л. П. Ткаченко ийи квартираны, хоорккүском даргазының оралакчызы турган, ам Тываның Чазааның аппаратының ажылдакчызы В. И. Осипов — 3, чурттаалга-коммунал ажыл-агыйының бүдүрүлге-каттыжышкынының бүдүрүлге-техниктиг килдизиниң кол инженери турган, ам оон начальниги Л. М. Соловьев 1986 чылдан бээр үш квартираны солааннар. А хоорккүскомнуң чурттаар оран-саваны хуужудар талазы-биле килдизиниң начальниги Л. К. Шулуу дөргүл-төрелдеринге болгаш Шемиден келген М. Ч. Куулар болгаш Тес-Хемден келген М. С. Саян дээр эштеринге квартираларны ээлчег чокка эгидип берген.

Хөй-хөй хамаатылар 2-3 паспорттарлыг болуп турар. Ол чорук иштики херектерниң хоорай килдизиниң паспорт столунуң багай ажылының дугайын херечилеп турар, чүге дизе квартираларны болгаш киир бижидилгелерни кажарлап саарарынга баазаны ол тургузуп турар.

Чазактың шиитпирлээр эргелиг комиссиязының хоорккүскомнуң чурттаар оран-сава килдизиниң ажылынга хыналданы доп-дораан чорудар дугайында, хоорккүскомнуң даргазы В. Х. Кара-оолду, чурттаар оран-саваны хуужудар талазы-биле агентилелдиң начальниги Л. П. Ткаченкону халаар дугайында, республикага чурттаар оран-саваны хуужударын түр соксадыр дугайында, прокуратура бөлүүнүң талазындан ниитилелди кызып-кыярын, «Тувинская правда», «Центр Азии» солуннарның сөстери-биле алырга, бажың чоктар ниитилелиниң бүрүүзү-биле өлген дээр улгады берген херээжекчиниң өлгениниң чылдагааныңың истээрин соксадырының дугайында негелделерни Президентиге болгаш Тыва Республиканың Дээди Совединге кыйгырыгның сөөлүнде киирген.

Президент, Тывада политиктиг байдалды эки билбишаан, кыйгырыгже доп-дораан кичээнгей салган. Оон парлаттынганының соонда ийи хүн эрткенде ында кирген фактыларның шын-мегезин хынаар талазы-биле ажылчын бөлүктү тургускан. Апрель 28-те Чазак хуралынга айтырыгны сайгарып чугаалашкан. Ол дыка нарын, будалчак болгаш хөй-хөй хоойлуларның чүүлдерин тайылбырлаары-биле холбашкан болган. Ону соңгаарладыр база Тыва Республиканың Эт-хөреңги күркомунуң даргазы Я. В. Сарбааның баштааны комиссияның составын күштелдирер ужурга таварышкан болгаш май 20-ге чедир хуусааны доктааткан. Кыйгырыгда фактыларны хынаарының хуусааларының үстүрүнге комиссияның чамдык кежигүннериниң суларгай ажылдааны, кижилерниң негелде-херекселдеринге оларның дыннангыр эвези, бюрократчы чорук, ажыл чылзып чанчылчааны база салдарлыг болган.

Тыва Республиканың Президентизиниң 1992 чылдың апрель 30-де № 6-рп айтышкынының ёзугаар тургускан комиссия кыйгырыгны сайгарып көргеш, ниитилелдиң Кызыл хоорайда чурттаар оран-балгатты учётка алырын, хуваарын болгаш хуужударын чурумчударының айтырыгларының талазы-биле киирген негелделери үндезинниг деп демдеглээн.

Кызыл хоорккүскомнуң удуртукчулары В. Х. Кара-оол, В. П. Урванцев хоорайда чурттаалга фондузун учётка алырының, хуваарының айтырыгларын кончуг четпес шиитпирлеп келген. Бо чугула айтырыг күүскомнуң агар-даа, ур хуусаалыг-даа планнарының кичээнгейинден дашкаар арткан. Ийи чылдың дургузунда ол айтырыгны хоорай Совединиң сессияларынга, хамаатылар чыыжынга, күш-ажылчы коллективтерниң хуралдарынга чаңгыс-даа катап чугаалажып көрбээн.

Ындыг янзылыг ала-чайгаарлаашкын эрге-чагыргазының кудуку кезектеринге четкен. Чурттаалга шөлүнүң учёдунуң болгаш хуваалдазының талазы-биле килдис дыка багай ажылдап келген. Хосталган бажың-балгаттың учёду кончуг суларгай, системазы чок. Ленин кудумчузунда № 60 бажыңда 74-кү квартира 1987 чылдан 1992 чылга чедир куруг туруп келген, күрүнеге бичии-даа орулга киирбээн.

«Чурттаар оран-сава» деп бүдүрүлге-септелге ажыглал бүдүрүлгезиниң (Гольцов) ажылында четпестер кайы хөй. Участоктар мастерлери участок милиционерлери-биле кады доктаамал чорудар ужурлуг эргиишкиннерин кылбайн келген. Хөй каът бажыңнарның дыка хөйүнде девискээрлери, подъездилери, подвалдары кезээде хирлиг. Дыка хөй бажың комитеттери чүгле ат кырында. Чурттаар оран-балгатка хөлезилекчи биле бажың эргелериниң аразында керээ чарары шуут уттундурган.

Чурттаар оран-бажыңны хуваап турар үеде ажык-чарлыг чорук болгаш хөй-нийтиниң киржилгези хандыртынмайн турар. Хоорсоветтиң тургусканы 25 кижи составтыг хөй-нийтичи комиссия ужур эдерип ажылдаар, планы чок. 1992 чылда комиссияның хуралдарынга ортумаа-биле 9 хире кижи киржип келген, оон шиитпирлери херек кырында кандыг-даа юридиктиг күш чок. Хамаатыларның билдириишкиннерин комиссия кежигүннери баш удур барып көрбейн, сайгарып, чурттаалга шөлүн апкан кижилерниң ээлчегден үндүрериниң дугайында айтырыгларны тургуспайн, хүлээп көрбээн билдириишкиннерге үндезилелдерни айтпайн турган.

Хоорай эрге-чагыргаларының чурттаар оран-бажың хоойлужудулгазының сагылгазынга хоорай прокуратуразының (Судеркин) талазындан контроль чок чорук дугайында фактылар бадыткаттынган. Ындыгның хараазында ол талазы-биле хамыдыышкыннарже хоорайның милиция салбыры (Хомутов), оон паспорт столу, хоорай суду (Кольчиков), хоорайның ХБАБ бюрозу кичээнгей салбайн келген. Оон мурнунда Кечил-оол 8-12 адреске чурттап турган О. Ю. Зайцева дээрзи И. А. Чистаев-биле ужуру билдинмес өг-бүле тутканын демдеглеткен. Чистаев киир бижидилгени кылдыртып алгаш, ол квартиразга бодунуң чогум өг-бүлези-биле чурттай берген. Зайцева республикадан дашкаар үнүп чоруй барган [illegible] кажарлаашкынны Г. М. Махмутова биле Э. В. [illegible] база кылган. Калинин кудумчузунда 28-2 адресте беш өрээлдиг квартираны Дроцкий ээлеп чыдып калган.

Хоорайның эрге-дужаалдыг кижилериниң албан-дужаал байдалын соора ажыглап турарының дугайында фактылар база бадыткаттынган. В. П. Урванцев бо чылдың майда үш өрээлдиг чаа квартираны алган. «Чурттаар оран-бажың» БСАБ-ның директорунуң оралакчызы Н. У. Ремнева сөөлгү ийи чылдың дургузунда үш квартираны солаан, ол-ла бүдүрүлгениң ажылдакчызы Л. М. Соловьева база үш квартираны солаан. Хоорккүскомнуң ажылдакчызы Л. М. Ткаченко, квартиразын улгаттырар ээлчегге турбайн тура-ла, квартиразын солаан, а чурттаар бажың-балгат учёдунуң болгаш хуваарының талазы-биле килдистиң ажылдакчызы Л. К. Шулуу кедээден көжүп келген, кандыг-даа ээлчегде чок бодунуң төрели Н. Ч. Кууларны Калинин 1-а-35 адресте чаа бажыңче 1990 чылда киирген. 1980-1989 чылдарда хоорккүскомнуң даргазының оралакчызы боор ажылдап турган В. И. Осипов, а ол ышкаш хамаатылар С. М. Зыков (Калинин 24-46), В. А. Козлов (Московская 104-54) олар ийи-ийи квартираларлыг болган. Кочетов 143-24 адресте үш өрээлдиг квартира шериг кезээнде быжыглаттынган-даа болза, херек кырында [illegible] киир бижидилгези чок Г. З. Осипянның болгаш [illegible] келген өске-даа хамаатыларның эргезинде, олар ону илик кылыр мастерская кылдыр хуулдурган. Лопсанчап 39-4, Кечил-оол 7-г-64 болгаш өске-даа адрестерде квартираларда кижилер чурттавайн, оларны склад азы мал-маган тудар черлер кылдыр хуулдурган. Ангарск бульварында 29/1 бажыңның № 10 квартиразының ээзи С. В. Лагадюк оозун кожаларынга чагып кааш, өскээр көжүп чоруткан. Амгы үеде квартиразын чиик машинага орнап болгу дег кижини ол дилеп турар. О. Н. болгаш Л. К. Трофимов ашак-кадай амгы үеде Абаканда ажылдап турарлар, а оларның чурттап турганы Ленин кудумчузунда 60 дугаарлыг бажыңның 69-ку албан квартиразында Л. К. Трофимованың иези Е. Н. Шипилинаны киир бижидип кааннар, а ол Бий-Хем районнуң Халын суурунда боду бажыңныг боор турар.

Бажың алыр ээлчегде турбайн турар азы ук албан черинде ажылдавайн турар кижилерниң квартиралар ал турарының чижектери бар. Чижээлээрге, «Тыва тус чер үлетпүрү» каттыжышкынының даргазы турган В. С. Постников Лопсанчап кудумчузунуң 27 дугаар бажыңында дүлейлер ниитилелинге хамааржыр өг-бүлелер чурттаар кылдыр кылдынган ниити чурттаалга бажыңынга 28 квартираны үлээш, оон иштинде бодунуң оглунга болгаш В. И. Готфридтиң оглунга тус-тус квартираларны үндүрүп берген.

Албан черлеринде, ылаңгыя «Тыва тудуг» (Кыргыс), «Тыва суг мелиорация» каттыжышкыннарда, оларга хамааржыр оран-саваны бүрүткээринде болгаш хуваарында шыңгыы четпестер бар.

Чурттаалга шөлүн броньнаарының (бодунга быжыглап арттырып алыры) документилерин белеткээрин күүскомнуң эреңгей чорудуп турарын демдеглээри чугула. Чурттаалга шөлүн броньнаар эргени бадыткаар ужурлуг херечилелдерни негевейн баар таварылгалар бар. Шак ынчаар, Л. В. Петухов керээ ёзугаар 3 чыл дургузунда ажылдап чорууп апаргаш, Дорожная кудумчузунуң 10 дугаар бажыңында 4-кү квартираны бодунга быжыглап арттырып алган. Ол быжыглаттынган квартираже М. А. Кириллова көжүп кирип, олуруп алган. Күүскомнуң керээ чарган хүнү чок, квартираны бодунга быжыглап арттырып ап болурун бадыткаан документилер база чок болган. Күүском броньну 1991 чылдың февраль 21-ге чедир берген боор турар.

Күүскомнуң талазындан хуужудулганың чоруп турарында чогуур контроль чок. Хуужудулга айтырыгларын боттары-ла эрге байдалын соора ажыглап турган Л. П. Ткаченко, Л. К. Шулуу шиитпирлеп турганнар. Оон кадында Л. П. Ткаченко бодунуң квартиразын халаска хуужудуп ап, хоорай кассазынче 5 муң рубльди киирбээн.

Чурттаар оран-савазын хуужудерының талазы-биле 1600 хамааты билдириишкин киирген, 570 квартира хуужуттунган. Дыка хөй хуужуттунган квартираларның ээлери оларны рынок өртектери-биле садып турар. Хыналда болуп турган хүнге чедир Кызыл хоорайга 30 квартираны саткан болган. Садар-садып аарының керээлерин ёзугаар чаңгыс өрээлдиг квартираның өртээ 30-50 муң рубль, ийи өрээлдииниң — 70 муң чедир, үш өрээлдииниң — 100-220 муң чедип турар. Дыка хөй хуужуттунган бажыңнар чиик автомобильдерге орнаттынып турар. Чижээлээрге, Н. В. Изосимина Калинин кудумчузунда 26-а бажыңда 36-гы квартираны 1623 рубльге хуужудуп алгаш, «Новосел» деп кооперативке 60 муң рубльге садыпкан, Н. А. Краев (Бухтуев кудумчузу, 3, 19) квартиразын хуужудуп алгаш, чиик автомобильге орнапкаш, республикадан дашкаар көжүп чоруй барган. Ол фактылар хуу өнчү-хөреңги дугайында хоойлу-биле чөрүшкек эвес-даа боор турар болза, хамаатыларның анаа таарышпаан сеткилин илередип турары чөптүг.

«Тувинская правда», «Центр Азии» солуннарга, шынап-ла, улгады берген херээжен кижиниң мөчээниниң дугайында чүүлдер парлаттынган турган. Ынчалза-даа оон соонда бо талазы-биле билдириишкин-даа, хомудал-даа киирбээн.

Кыйгырыгда айыттынган муң ажыг квартираларның ээн турарының дугайында дыңнадыг хынаттынган. Долу эвес медээлер ёзугаар амгы үеде Кызылда 300 ажыг коммунал квартиралары хос туруп турар, оларның чамдызынче хамаатылар боттары кара туразында көжүп кирип, олуруп алганнар. Сөөлгү ийи чыл дургузунда күүском коммунал оран-савазының хыналдазын, чыл данзылаашкынын чорутпаан. 500 ажыг албан квартиралары болгаш өг-бүлелер чурттаар ниити чурттаалга бажыңнарында чурттаар черлер ээн туруп турар.

Ол-ла үеде хоорайда коммунал оран-савазын алыр дээш ээлчегде 6784 өг-бүле туруп турар, оларның 350-н дайынның инвалидтериниң болгаш киржикчилериниң өг-бүлелери. Башкыларга, эмчилерге, культура ажылдакчыларынга оран-сава зажок чедишпейн турар. Ээлчегде чүгле 1972 чылда-ла туруп алганнар бо чылын квартиралар ап турар. Чаңгыс өрээлдиг бажыңда 2-3 өг-бүле чурттап турар фактылар хөй. «Тудугжу» суурда, Колхозная кудумчузунда эмчилер чурттап турар баракталарының чурттакчыларының байдалы зажок берге. Чамдык өг-бүлелер бичии чаш уруг-дарыы-биле вагончугаштарда, гаражтарда чурттап турар таварылгалар бар.

Чурттаар оран-сава сөжүм туттунуп турар. Хоорайже аныяктарның кээп турары уламчылавышаан. Кызыл хоорайның чурттакчыларының анаа өзүлдези база чоруп турар.

Бо бүгү республиканың эрге-чагыргаларынга шагда-ла билдингир, моон мурнунда турган ССР Эвилелиниң, Россияның, Тываның, хоорайның депутаттарының соңгулдаларынга, солуннар арыннарынга, телевидениеге болгаш радиога көдүрүнүп келген. Ынчалза-даа хоорай эрге-чагыргазы биеэги хевээр-ле чүнү-даа ыттавайн келген. Ындыг корум-чурум болгаш хоойлу-дүрүм чок чүүл дыка хөй кижилерге таарымчалыг боор турган хире. Хоорай эрге-чагыргазынга идегелин оскунгаш, Чазакка кээп турар апарган. Чүгле 1991 чыл дургузунда аңаа 772 кижи келген, ол дээрге, бүгү-ле келген кижилерниң 79,5 хуузу боор турар. Хоорайның удуртукчуларын чурттаар оран-саваны бүрүткээринде болгаш хуваарында анаа эвес байдалдың дугайында чаңгыс эвес удаа сагындырып келген. Аңаа кандыг-даа харыы чок болган. 1992 чылда чагаалар кээри уламчылавышаан.

Ол бүгүнүң ужурунда бо чылдың март айда бүрүткеттинген бажың чоктар ниитилели тыптып келген. Хоорай эрге-чагыргазы база бир ниитилелдиң тыптып келгенин демократиның демдээ кылдыр деткип, хүлээп алган. Тургустунуп, бүрүткеттиниринге база дузалаан. Оон ийи кежигүнүн оран-сава бүрүткээр болгаш хуваар хоорай комиссиязының составынга киирген. Оон соонда хоорккүскомнуң база ниитилелдиң кужу-биле ээлери чок турар бажыңнарның учёдун чорудар, оларны чөптүү-биле хуваар талазы-биле кады ажыл чорбайн барган. Мында үй-балай болгаш ужур-мажыр чок чорукту көргеш, ниитилел ээн турар квартираларга улус кииреринче, чамдык таварылгаларда эжелеп алырынче кирген. Амгы үеде бажың чоктар ниитилели ээн турар 70 квартирага улустар кирген, 110-ун өске хамаатылар ээлеп алган, оларның иштинден 10 херек судта, 3-ү прокуратурада кирген, өскелерин судче кииреринге белеткеп турар. Өске 500-600 квартиралар, өг-бүлелиг улус общежитиелеринде чурттаар черлер талазы-биле оларга негелде киирген соонда-даа, хоорай чагыргалары хемчег албаан.

Үндүр көжүрүүшкүн ужуундан прокуратура, суд болгаш бажың чоктар ниитилелиниң аразынга манап болур турган ускүлежиишкиннер эгелээн. Найысылал төвүнге, хоорсоветтиң болгаш оон күүскомунуң чанынга эжелеп алган квартираларындан үндүр көжүрткен чурттакчыларның майгын хоорайжыгажы көстүп келген. 1992 чылдың апрель 23-те негелде кылган хүнден бээр ээлээш чурттаар оран-саваны учётка алырынга болгаш хуваарынга чурум тургузар оонуңга эрге-чагыргалар удуртукчулары олар-биле чугаалажып кылып эгелээн. Хоорайжыгаш чоорту политиктиг демисел шөлү апарган, Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Дээди Совединиң адынга чаа негелделер тыптып келген, олар чүгле политиктиг утказыг апарган, олар баш удур билир арга чок уржуктарлыг болур турган.

Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Бажың чоктар ниитилелиниң «Деткимче» солунну дамчыштыр 1992 чылдың апрель 22-де Тыва Республиканың Президентизинге база 1992 чылдың май 7-де Тыва Республиканың Дээди Совединиң XVI сессиязының адынга кыйгырыында көдүрген айтырыгларының хөй кезии үндезинниг болуп турар. Хоойлуну болгаш чурттаар оран-саваны учётка алырының, хуваарының база хуужударының дүрүмнерин хоорайга хажыткаанының дугайында ында киирген фактылар хыналда үезинде бадыткаттынган.

2. Чурттаар оран-саваны учётка алырынга, хуваарынга, болгаш хуужударынга хоойлу-дүрүмнү сагыыр талазы-биле хоорккүскомнуң, оон албаннарының, хоорайның хоойлу-дүрүм болгаш суд органнарының ажыл-чорудулгазын Тыва Республиканың Чазаа, Тыва Республиканың прокуратуразы, Тыва Республиканың Юстиция министерствозу, Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозу, Тыва Республиканың Айыыл чок чорук министерствозу контрольдан дашкаар арттырган деп санаар.

3. Квартираларны учётка алырының болгаш хуваарының, оларны хуужударының, ээн турар квартираларны тодарадыр болгаш оларны кижилерге бээр талазы-биле Кызыл хоорккүскомнуң (Кара-оол) ажылын багай деп санаар.

4. Чурттаар оран-саваны учётка алыр, хуваар талазы-биле хоойлуларны болгаш дүрүмнерни хажыдып, багын көргүскен удуртукчуларны — Н. У. Ремневаны, Л. П. Ткаченкону, Л. К. Шулууну тус чер чагыргазының составынга киирбезин хоорай чагыргазының чаа баштыңынга хүлээдир.

5. Бажың чоктар ниитилелиниң активчылериниң ээн турар квартираларны, берге байдалдарда чурттап турар кижилерни болгаш өг-бүлелерни тодарадыр талазы-биле эгелээшкинин Чазак деткип тура, ооң-биле кады ээн турар квартираларның чамдызын кара туразында эжелеп алгаш, бажың чоктар ниитилели хоойлуну болгаш бодунуң Уставын хажыткан деп санап турар. Чурттаар оран-сава талазы-биле хоойлужудулганы сагыырын база ажылды хоорай чагыргазы-биле кээрэлиг үндезинге чорудары ниитилелден негээр.

Бо доктаалды хүлээп алганы-биле холбаштыр В. И. Ленин аттыг шөлге акцияны соксадыр дугайында Кызыл хоорайда бажың чоктар ниитилелиниң удуртукчуларының бирээзи Л. Д. Мындриманың медегелин кичээнгейге хүлээп алыр.

6. Кызыл хоорай чагыргазы дараазында чүүлдерни кылган турар:

— 1992 чылдың июль 15-ке чедир ээн турар бүгү квартираларны тодарадыр, оларже кара туразында көжүп кирген өг-бүле бүрүзү-биле чугаалажып, сайгарылганы кылыр. Ээн турар квартираларны инвалидтер, дайын болгаш күш-ажыл хоочуннарының иштинден ээлчегде турарларга, хөй уруглуг, чаңгыс бот иелерге, эмчилерге, башкыларга бирги ээлчегде берген турарын доктаадыр;

— ээн турар, кара туразында эжелеп алган деп даңзыда кирген оран-бажыңны хуужударын, Чазактың тускай шиитпири үнгүже чедир, түр үеде соксадыр;

— ай хуусаа дургузунда оон оран-сава килдизиниң, оон хөй-нийти комиссиязының, «Оран-сава» септелге-ажыглал бүдүрүлгезиниң, хоорай милициязының паспорт столунуң, ХБАБ бюроларының, Министерстволарның болгаш ведомстволарның чурттаалга-ажыглал контораларының ажылынга корум-чурумну тургузар, мораль талазы-биле арыг, быжыг турушттуг болгаш саттынып-хээлилеңмес кижилерни шилип тургаш, кадрларны база катап таарыштыр тургузар, керээ ёзугаар ажыл төлевирин, эле көөр, оларны шаңнап-деткиириниң, социал камгалалының негелде-байдалдарын эде көөр;

— оран-сава тударын кереэлиг, ажыл-агый, хуу-да эргалар-биле дүргедедир, квартираларны болгаш общежитиелерни септедир талазы-биле хемчеглерни алыр.

7. Тыва Республиканың прокуратуразынга (Дамба-Хуурак).

— бир ай дургузунда ур үеде ээн турар квартираларның тыптып кээп турарының чылдагааннарының, хоорай эрге-чагыргазының, оон албаннарының, хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның талазындан хоойлуну сагып турарының анализин кылырын, корум-чурумну тургузарын;

— бажың чоктар ниитилелиниң чурттаар оран-савага эң херекселдиг кежигүннериниң көжүп кирип, олуруп алганы 28 квартиразын оларга быжыглаарының дугайында дилээн өөренип көөрүн;

— эрге-дужаал байдалын соора ажыглаан болгаш хоойлу хажыдыышкыннарын кылган албан-дужаалдыг кижилерге база хамаатыларга харысалга онаарының аргаларын өөренип көөрүн, буруулугларга харысалганы онаарын сүмелээр.

8. Хоорай прокуратуразының, хоорай судунуң, иштики херектер килдизиниң ажылын өөренип көөр, хоойлуну үреп турарының чылдагааннарын илередир болгаш буруулугларга харысалга онаар талазы-биле шыырак комиссияны Кызыл хоорайже чорудар дугайын Россия Федерациязының Чазаандан дилээр.

9. Тыва Республиканың Юстиция министерствозу районнар болгаш Кызыл хоорайның чер-чер чагыргаларының саналдарын барымдаалааш, 2 ай хуусааның иштинде Тыва Республиканың Чурттаар оран-сава кодекизиниң төлевилелин ажылдап кылгаш, бир ай хуусаа иштинде Тыва Республиканың «Тыва Республикада чурттаар оран-сава фондузун хуужудар дугайында» Хоойлузунга өскерилделерни болгаш немелделерни киирер дугайында Хоойлунуң төлевилелин, чурттаалга черинге бронь бээриниң чурумун ажылдап кылгаш, Тыва Республиканың Чазаанга чугаалажып көөрү-биле киирер, чурттаар оран-сава хоойлужудулгазын болгаш паспорт чурумун үреп тургаш, хуужуттунган Кызыл хоорайның чурттаалга фондузунуң кезиин садарын соңгаарладырын доктаадыр.

10. Тыва Республиканың Экономика министерствозу (Салчак), Тыва Республиканың Эт-хөреңги күркому (Сарбаа), бажың чоктар ниитилелиниң чурттаалга бажыңнарын тударынга чээлиин тускайлаар, а ол ышкаш Улуг-Хем кудумчузунда тудугжуларның 17 дугаар бажыңында общежитиезин хоргадаар бажыңны организастарлары-биле арендага дамчыдар дугайында дилээн өөренип көргеш, чогуур шиитпирни хүлээп алыр.

11. Республиканың министерстволары болгаш ведомстволары, хоорайның, районнарның, суурларның чагырга баштыңнары боттарының девискээринде чурттаалга черлериниң учёдун, хуваалдазын болгаш хуужудулгазын ийи неделя хуусаа иштинде өөренип көөр, хоойлу сагыыр, чурттаалга черлериң хуужударын дүргедедир, социал чөптүг чорукту тургузар талазы-биле дээштиг хемчеглерни алыр.

12. Республика девискээринге массалыг хемчеглер эрттиреринң башкарып чорудар талазы-биле комиссия (Шыырап) бажың чоктарның В. И. Ленин аттыг шөлде эрттирип турар акциязының киржикчилери-биле харылзашкаш, ону соксадыр талазы-биле хемчеглерни алыр.

13. Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Парлалга албаны (Тас-оол) бо доктаалды парлалга, телевидениеге болгаш радио дамчыштыр чарлап дыңнадыр.

14. Доктаалдың күүселдезин контрольдаарын Тыва Республиканың Президентизиниң Чагыргазының болгаш Чазааның контроль эргелелинге онаар.

Бажың чоктарның чоруткан кыйгырыг бижиинде болгаш хоорайда чурттаалга черлериниң учёдунда, хуваалдазында, хуужудулгазында национал айтырыы чок деп санаар. Хоойлу-дүрүмнү сагыыр болгаш хандырар ужурлуг, ол талазы-биле улуг эргелерни берген тыва националдыг удуртукчулар хоорай эрге-чагыргазын он-он чылдарның иштинде баштап келгеннер. Оларның командазынга аңгы-аңгы националдарның төлээлекчилери күүседикчилер боор ажылдап келген, а чогум хоорайның бүгү чурттакчылары националындан хамаарылга чокка бергедеңчиг чүүлдерге таваржып турган.

Чазак Тываның бүгү хөй национал улузун, профэвилелдерин, политиктиг партияларны болгаш шимчээшкиннерни бо доктаалдың ужур-утказын шын билиринче, оон чаартылганың, корум-чурумну, чөптүг болгаш гуманныг чорукту бадыткап тургузарының талазынче бистиң ниити ээлчеглиг базымывыс кылдыр көрүп, деткииринче кыйгырып тур.

Ш. ООРЖАК.

Күш-ажылчы хүлээлгелерин күүседип турары-биле холбаштыр кемдээн азы кадыкшылы өске-даа когаралга таварышкан хамаатыларның социал камгалалының дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Күш-ажылчы хүлээлгелерин күүседип турары-биле холбаштыр кемдээн азы кадыкшылы өске-даа когаралга таварышкан хамаатыларның өртектерни хостуг болдурганының байдалдарында социал камгалалын күштелдирер сорулга-биле Россия Федерациязының чогуур хоойлузун хүлээп алыр үеге чедир **доктаадырым болза:**

1. Күш-ажылчы хүлээлгелерин күүседип турары-биле холбаштыр кемдээн азы кадыкшылы өске-даа когаралга таварышкан хамаатыларга когарал эгидилгезиниң түңүн санаарынга-шалыының «РСФСР-де күрүне пенсияларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун хуусаазындан эрте ажыглап киирер дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунуң 7 чүүлүнде көрдүнген чурум болгаш негелделер ёзугаар улгаттырарын доктаадыр.

2. Бо Чарлыктың 1 пунктузунга дүүштүр санаттынган когарал эгидилгезиниң түңүн бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның акша-хөреңгилериниң күселибиле төлээр.

Россия Федерациязының Президентизи Б. ЕЛЬЦИН.
Москва, Кремль.
1992 чылдың май 12.

ДААРТА ҮНЕР ТУСКАЙ САДАР ҮНДҮРҮЛГЕДЕН

- ● «Эртемденниң бодалдары» деп рубрикада **«Хову-Аксының нарын айтырыглары»** деп аттыг Д. Бузур-оолдуң чүүлүнүң эгезин;
- ● «Төөгүнүң балалчак арыннары» деп рубрикадан **«Сезиглел адаанга чурттап чордум»** деп чүүлдү;
- ● **«Чингис-Хаанның чагыы»** деп Вл. Серен-оолдуң төөгүлүг рассказының эгезин;
- ● Орус чогаалчы Михаил Зощенконуң «Чөптүг бодалдар» деп рассказының очулгазын;
- ● «Анекдоттар — хөктүг чугаалар» болгаш өске-даа сонуурганчыг материалдарны номчуп болур силер.

АКШ-ТА БАРГАН

МОСКВА, июнь 15. (РосИТА-СЧТА). Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин Американың Каттышкан Штаттарынче күрүне аян-чоруу кылып чорупкан. Вашингтонга АКШ-тың президентизи Джордж Буш-биле ийи хүн уламчылаар чугаалажышкыннарның үезинде ийи күрүнениң удуртукчулары россия-американ болгаш делегей харылзааларының эң чугула айтырыгларын сайгарып чугаалажыр.

ДЫҢНАДЫГ

Июнь 17-де Улусчу чогаадылга бажыңынга «Тыва» болгаш «Эртинелиг Тыва» ансамбльдерниң «Хөөмей—Төп Азия чоннарының культурлуг феномени» деп I Бүгүделегей симпозиумунга тураскааткан концерти болур. Эгелээри 19 шакта. Өртээ 20 рубль.

— Ажылымның ааны ындыг, агы чыттыг даглар эргиир — деп, аныяк хойжу Геннадий Монгуш аравыста чугааны эгеледи.

Ээрбектиң бедик дагларынга ол бичиизинден-не хой кадарып эгелээн. Оон ада-иези бо черге көжүп келгеш, 30 чыл ашкан. Олар ынча чылдарның иштинде Бии-Хемниң «Кызыл тараачын» совхозтуң хөй малын өстүрүшкеннер. Оон ачазы Чадамба Монгуш чайын малды эки одарладып, күш киир семиртип алыр талазы-биле ол районга сурагжып турган. Хураганнарны чүс башка онааштыр харын-даа чүс ажыр ап, ол үениң чарыштарының тиилекчизи болуп келген.

Ада-иезиниң, оон улуг акыларының күш-ажылчы үлегер-чижээ Гена Монгушка улуг ужур-дузалыг болган. Бичиизинде хураганнарны ажаажып, чемгерип, чамдыктарын ол сүт болгаш чудан-биле эмискиктел-даа доруктуржуп турган.

Чазын аланды харлыг мээстерге хойларны кадарарынга сонуургалдыын ол сактып чугаалай-дыр. Ада-иезинге дузалажып, дамырак кара сугларлыг Суглуг-Өйнуң бажында сериин сыннар чаныынче көжер, анаа мал одарладыр дээрге Гена Монгуштуң өөрүшкүзү хайныгар турган. Одарларны олар каш-даа солуурлар. Семис-шыырак хойлары сериин делгемнерге эжиндирген дег одарлап, таваар чаптыла берген чоруурлар.

Элээн чылдар эрте берген. Оон ада-иези пенсияже үнген. Кырганнар кадарган малын оглу Генага хүлээткен. Ачазы ам дузалакчы кадарчы. Аныяк хойжу өг-бүлелиг. Үш уруглуг. Бо чылдың эгезинде кышкы хүннерниң малга бергезин сактып орлар. Эртен чылын белеткеп алган сигени, чарба, сула болгаш оон өске-даа немелде чемнери элбек болгаш, чылды шыдажып эрткен.

— Бо чайын хойларны эки семиртип кадарбышаан, бежен тонна чедир сигенни боттарывыс белеткеп алыр бис, оон башка кыш дээр соок үе малга берге-дир — деп, «Ээрбек» совхозтуң бо аныяк хойжузу хураганнарының чанында омакшылдыг хөөрэп орду.

Ондар ОХЕМЧИК.
Авторнуң тырттырган чуруу.

КҮҮСЕЛДЕЗИ ЧОК

Тес-Хем район Советиниң сессияларынга, райкүүском хуралдарынга ажыл-агыйны, чонну социал камгалалын экижидериниң, корум-чурумну быжыглаарының, кем-херек үүлгедиишкиннериниң эвээжедириниң, арага-дарыны садарын чурумчуларының дугайында айтырыгларны чугаалажып, чогуур шиитпирлерни хүлээп ап келген. Оларның [illegible] ден кезии амыдыралга боттанмайн турар.

Чонга чугула херектиг үлетпүр болгаш аъш-чем барааннары районда эвээш. Оон уламындан чурттакчы чон бараанналыг районнарга барып, садыглап ап турар. Арага Тес-Хемге ховар келир, ону ажыглап алгаш, өскээртен келген чиижең садыгжылар араганы улуг өртекке саткаш, акша-көпеекти алгаш чоруй баарлар.

Шак мындыг четпестерниң уржуу-биле районнуң банкызынга акша кирбейн турар, шалың төлээр дээрге акша чок боор. Ынчангаш улус өөредилгезиниң, кадык камгалалының ажылдакчылары, пенсионерлер, хөй уругларлыг иелер, совхозтар ажылчыннары чогуур хуусаазында шалының сөөлгү айларда албаан.

Бо четпестерни Тес-Хем район Советн болгаш райкүүском билип турза-даа, ону элер дээштиг хемчеглерни албаан. Ылангыя ажылчы чонга чугула херектиг үлетпүр, аъш-чем барааннарын үзүктелдирбейн сөөртүп алыры чугула болуп турар. Ынчан өскээртен чиижең садыгжылар келири, чурттакчы чоннуң ынай-бээр барып садыглаары эвээжээр.

Бии-оол КҮНЗЕТ.

КҮРҮНЕ КҮСЕЛИ-БИЛЕ БАЙЫТПАС

Россия Федерациязынга күрүне өнчүзүн хуужудуп эгелээни амыдыралга чаа айтырыгларны көдүрүп келген. Бир эвес бүдүрүлгелерни хуужудары ындыг-ла улуг даашшиммээн, далаш чок чорүп турар болза, а чуртталга бажыннарын хуужудуп эгелээни социал камгалалда, националдар аразында харылзааларда айтырыгларны дамна чидиглендирген.

Бажын-балгат хуужудулгазынга хамаарыштыр айтырыгларны бистиң корреспондентивис Шангыр-оол Суван Улуг-Хем районнуң Шагаан-Арыг хоорай Советиниң болгаш оон күүскомунуң даргазы М. К. АНАЙ-ООЛГА салган.

— Мерген Кыргысович, Шагаан-Арыгда күрүнениң чуртталга бажын-балгадының хуужудулгазы кандыг чорүп турарыл?

— Хуужудулга дугайында чугааларының мурнунда чурттакчы чонну чуртталга бажыңнары-биле хандырылгазы доктаап көрейн. Амгы үеде бажың алырының ээлчээнде 180 өг-бүле турар. Оларның аразында 18 өг-бүле орус дылдыг кижилерниң өг-бүлези, арткаңнары азы 162 өг-бүле тывалар. Бажың алырының ээлчээнде турар кижилерниң аразында зарыг, кырган кижилер, бажын-балгат чок аныяк специалистер бар. Тывада бүдүрүлгелерде ажыл-иштиң баксыраамы, тудугларны материалдар-биле хандырарының эвээжээни, аъш-чем, идик-хеп, эт-сеп садып алырының бергедээни, өртектерниң улгатканы, тыва биле орус дылдыг кижилерниң аразында харылзааларда эпчок чүүлдерниң хөлүн эрттир хөөреткенни-биле холбаштыр орус дылдыг кижилер Шагаан-Арыгдан көжүп чорүп турар. Оларның чорүп турарынга орус, тыва чоннуң аразында харылзааларда багай чүүлдер кол чылдагаан эвес, а өске черлерден көжүп келген, ында таныш-көрүштүг, төрелдерлиг кижилер дедир чорүп турарлар. А шаг шаанда-ла Тывага чурттап келген, тыва черде амыдырал-чуртталгазының дөзү дазылдантан, тывалар-биле чоок харылзаалыг, харын-даа төрел апарган орус дылдыг кижилер кайнаар-даа чоруурун бодавайн олурарлар. Өске черлерде оларны хүлээп алыр, оларга дузалажыптар, оларны манап турар кижилер-даа чок. Бир эвес үткен үеде көжүп чоруткан кижилерниң бажыннарын бажың ээлчээнде турар кижилерге берип болур турган болза, ам ол орукту күрүнениң чуртталга фондузунуң хуужудулгазы дуглаан. Өскээр көжүп чоруур деп барган кижилер бажыннарын хуужуткаш, оон соонда аар өртекке садыпкаш, мун-мун акшазын ап алгаш, чорүп турарлар. Хуужудулга дугайында хоойлу, эки азы багай-даа болза, хүлээп алдынган соонда ону түс черде Советтер болгаш оларның күүскомнары күүседир апаар. Күүсетпес болза, хоойлуга удурланганывыс ол болур.

200 ажыг өг-бүле чурттап олурар бажыңнарын хуужударының дугайында билдириишкиннерни киирген. 150 билдириишкинни сайгарып көрген, 100 хире өг-бүле бажыннарын хуужудуп алганнар. Бажыннарны хуужудуп алганнарның 20 хуу хирези тывалар, арткан 80 хуу хирези орус дылдыг кижилер. Бажыңнарын хуужудуп алган кижилерниң чамдыктары бажыннарын аар өртекке саткаш, көжүп чорүп турар. Көжүп чорүп турар кижилер хуужудуп алган бажыннарын садып болур эргелиг апарганда, олар садып турар. А хоорккүүском бажыны чок, ээлчегде турар кижилерге дүрген бажың бериптер аргазы чок. Чаа туттунуп турар чуртталга бажыннарын ажыглалга киирерин манаардан башка, оон өске чүнү-даа канчаар харыы чок болган.

— Хуужудулга дугайында хоойлу, эки азы багай-даа болза, хүлээп алдынган диднер. Хуужудулга дугайында хоойлунуң эки азы багай талазы, силерниң бодалыңар-биле алырга, чүдел?

— Бир эвес алыс чедип алыр дээн сорулгазын алыр болза, эки хоойлу. Күрүнениң өнчүзүн хуужудуп, өнчү-хөренгиниң ниити ээлиг эвес, а тодаргай ээлиг болдурарга, өнчү-хөренгиниң эдилелинде эки, камныг болур, кижилер өнчү-хөренгизин улам көвүдедир дээш кызып ажылдаар, ажыл-ишчи апаар. Эки талазы — ол. А багай талазы — хоойлуну кандыг амыдыралга боттандырарыл, өнчү-хөренгини садып ап шыдавас, социал камгалалы багай кижилерге хуужудулга кандыг дээштиг болурул, хуужудулга кандыг айтырыгларны көдүрүп кээп болурул деп чүүлдү өөренип көрбээни. Эң ылангыя чуртталга бажыннарының хуужудулгазының «кара» талалары Тывада кестүп келген-дир. Хуужуткан бажыннарын кижилер аар өртекке садып турар деп демне чугааладым.

Чуртталга бажыннарының хуужудулгазы националдар аразында харылзааларны база чидиглендирериңге бир идиг боол турар-дыр. Чазый-чылбы, кажар-оптуг кижилерге күрүнениң күсели-биле байып алыр арганы чуртталга бажыннарының хуужудулгазы берип турар. Бажын алыр дээш чамдык кижилер өг-бүлези-биле саазын кырынга «чарлып» ап, а херек кырында кады чурттап турарының тавырылгалары хөй болгай. Ындыг кажар кижилер бөгүн ийи-үш бажыныг болуп, оларның бирээзин хуужудуп, аар өртекке садып турарлары ол. Күрүнениң акша-хөренгизи-биле тудуп каан бажынны олар садып, күрүнениң күсели-биле байып алганнар, а ол бажынны тударынга чангыс көпеек киирип, салаазын шимчедип көрбээнне болгай. Алыксак-чиксек кижилерни күрүнениң күсели-биле байытпас херек. Мындыг чүүлдерни болдурбас дээш хуужудулга дугайында хоойлуну бүгү талазы-биле өөренип көөр, далашпайн хүлээп алыр ужурлуг турган. Уруг-дарыынга бажың садып бээр дээш кыскан тывалар суг болза, каш бодбак малын садып турар-дыр. Малды ол ажыг дерин төп чораш, өстүрүп алган, а бажын садып турар кижи чангыс көпеек безин бажың тудуунга киирбээн. Шак мындыг социал чөптүг эвес чүүлдер чуртталга бажыннарының хуужудулгазындан тыптып келген-дир.

Хуужудулга дугайында Тыва Республиканың хоойлузун чугаалажып көрүп турда бодумнуң бодалдарымны илередири-биле республиканың Дээди Советиниң сессиязынга сөс дилээримге, Тыва Республиканың улус депутады эвес дээш, сөс бербээн чүве. А мээн бодалдарым мындыг.

Хуужудулга дугайында хоойлуну хүлээп алырының мурнунда Тыва Республиканың хамаатызы болурунуң чок болза, Россия Федерациязының хамаатызы болурунуң дугайында хоойлуну хүлээп алыр турган. Буступ дүшкен ССРЭ-ниң, херек кырында чок күрүнениң хамаатызының паспортун хойлаан, аңгы, хамаарышпас күрүнелерниң хамаатылары болур ужурлуг Кавказ чурттуг кижилер суг болза, чуртталга бажыннарының хуужудулгазынга киржип, Тывага садыг кылып, дүк дээш, өске-даа чиг этти республикадан үндүр сөөртүп турар-дыр. Бажын садып алырын, садыглажырын оларга кым-даа хоругдайн турар, ынчалза-даа Тыва Республиканың өнчү-хөренгизи-биле тудуп каан бажынны олар хуужудуп алгаш, аар өртекке садыпкаш, Кавказче чана бээр болза, ол чөптүг бе? Ынчангаш Тыва Республиканың, Россия Федерациязының хамаатызы болуп, ол республикаларның хамаатызының паспортун холга алган соонда, олар хуужудулгага киржир эргелиг болур кылдыр хоойлуга көрген болза эки. Оон ынай, хуужудулгага түс черге хөй чыл чурттап, ажылдап каапкан хамаатылар киржир ужурлуг. Чижээлээрге, 10 чыл, оода чадаада 5-7 чыл-даа болгай-ла. Ол үениң иштинде олар республиканың экономиказынга үлүүн киирип четтигипкен, хуужудулгага киржип болур апарган турар. Шак мындыг чүүлдерни хоойлуда көрбээни-биле Тываның үнделезин чурттакчылары, дөзү Тыва черде дазылданы берген үнделезин орус, татар дээш, өске-даа кижилерниң чамдыызының өг-бүлелери чуртталга бажыңнары-биле хандырылгада социал магадылалы чок боол арткан.

Чуртталга бажыннарының хуужудулгазы кончуг далаш, шаанда колхозтарны тургузуп, байларның өнчү-хөренгизин хавырып турганы дег, бүү-хаа чорудуп турар. Чамдык организациялар боттарының бажыннарын ажылдакчыларынга дүрген-не хуужудуп бергилепкен. Чижээлээрге, Улуг-Хемниң херектекчилер ниитилели. Ында база чылдагаан-на бар. Оон бирээзи — күрүнениң бажыңын дүрген хуужудуп, садып-саарарының аргазын тургузуп алыры. Хуужуткан бажыннарны садарының чурумун хоойлуга база хандыр көөр ужурлуг турган. Хуужуткан бажыннарны доктааткан өртектер-биле күрүнениң күүсекчи органнарын дамчыштыр садар кылдыр чурумчуткан болза эки. Бир эвес ындыг чүүлдү хоойлуга көрген болза, хостуг өртектер деп адаарывыс кончуг аар өртектер-биле бажыннарны садар чүүл турбас ийик. Чеже-даа хуужуткан болза, күрүнениң акша-төгерик-биле тудуп каан бажыннарны садып-саарарын баштайгы үеде күрүне эргелээр ужурлуг турган. Үе эртип, хуужудулга долузу-биле болу бээрге, бажыннарны садып-саарарынга хамаарыштыр өскерилгелерни чүге киирип болбас деп.

Оон ынай, Россия Федерациязының, Тыва Республиканың чуртталга оран-бажын дугайында хоойлуларын өскертир херек. Чижээлээрге, ам күштүг хоойлу ёзугаар алырга, бир эвес бажың ээзи бажыңынга чурттавайн баар болза, анаа Советтерниң күүсекчи органнары 6 ай иштинде дээп болбас. Шагаан-Арыгга дыка хөй бажыннар бо чылдагаан-биле үр ээн турган, соңгалары буступ, чылыг системазы доңуп, эдилели баксыраан. Оларны септээринге чарыгдалдар үндүрүп турдувус. Бир эвес хоойлуга бажынның ээзи күрүне бажыңындан көжүп үнерин күүскомнарга баш удур дыңнатпаш, көжүп үнгеш хүнүнден эгелээш, ук бажыңга чурттаар эргезин чидирген болур деп бижигдээн болза ээн турар, эдилели багайлаан, кижилер хоозунда наажып турар күрүне бажыннары турбас ийик. Күрүнениң чуртталга бажыннары бар, күрүне бодунуң акша-хөренгизи-биле бажыннарны тудуп турар чүве болгайда, мындыг янзылыг өскерилгелерни чуртталга оран-бажың дугайында хоойлуга киирер болза эки. Бир эвес кижи хууда бажыңын ээн каапкаш барган болза, ол ооң бодунуң херээ болгай.

— Чуртталга бажыннарының хуужудулгазының дугайында база хөй чугааланар. Шагаан-Арыг хоорай Советиниң болгаш оон күүскомунуң даргазы боол, ийи албан-дужаалды катай-хаара ээлеп олурар-дыр силер. Мынчаар ажылдаарга, эки талазы чүл?

— Советтерниң күүсекчи органнарынга ажылдааш, хүлээп алдынган хоойлуларны амыдыралга боттандырар апаар болгай. Хүн бүрү ажыл үезинде хоойлуларга чедир көрдүнмээн, оларның кошкак талаларын кижи көрүп каар чүве-дир. Ынчангаш хоойлуларны ажылдап кылырынга Советтерниң күүсекчи органнарының ажылдакчыларын киириштирери чугула деп бодаар мен. Амыдыралдан кестү берген, киирери чугула апарган өскерилгелерни хоойлуларга киирерин дадагалзаан херээ чок. Кандыг хоойлу ажылдап кылып каар-дыр — оон бистиң хүн бүрүде амыдыралывыс кончуг хамаарлыр. Ынчангаш хоойлу ажылдап кылыры кончуг харыысалгалыг, амыдыралды андара-дүндере бодап тургаш кылыр ажыл-дыр.

— Хоойлу ажылдап кылып, оларны күүседир органнарны аңгылаар дээн болгай. Мерген Кыргысович, Советтерге азы күүсекчи органнарга ажылдаарга, силерниң сеткилиңерге таарыжыр-дыр бе?

— Кандыг хоойлу ажылдап, бижиглеп кааныңдан бистиң амыдыралывыс хамаарлыр деп чугааладым. Ынчангаш Советтерге ажылдаксаар мен. Эң ылангыя ам күштүг боол турар хоойлуларга хамаарыштыр эскериглерим бар.

Кижилер болгаш чылдар

БАЗА КАТАП УЖУРАШТЫВЫС

Кижиниң кады өөренип чораан эштери кажан-даа уттундурбас болгай. Шагаан-Арыг № 2 школазын дооскандан бээр, таптыг-ла, 25 чыл билдиртпейн эрте берген. Черле ындыг, шак ындыг мугур чылдарны чангыс классчылар чыглып кээп, ужуражыр эки чаңчылдыг. Май ай, ынчан чээрби бештиң хүнүнде кады өөренип келген оолдар, кыстар сөөлгү конганы дыңнаан бис. Башкыларывыстың чагыг сөстери сеткилдерде ам-даа шыгжаттынып арткан, үе чангыс черге турбас, оон бээр таптыг-ла чээрби беш чыл эрткени бо. Эвээш эвес хуусаа. Ынча чыл эрткен соонда база катап душчуп келирге, солунун чүү дээр, чангыс классчылар ужураштывыс. Көктүг-шыктыг, кара суглуг Сенекке чыылдывыс. Кады школа дооскан өөрүвүс шупту келген деп шыдавас мен, ынчалзажок улуг кезии чедип келген. Мындыг. Амыдырал амыдырал болгай, ынчалзажок доозавыс чыглып келген турган болзуваусса, кайы хире солун болур турган ийик. Ол хамаан чок, Удмуртиядан эживис база чедип келген.

Ужуражылганы ынчангы комсоргувус Надежда Тюлюшовна Чаш-оол эге сөс-биле ажытты. Тыва кижи черле ындыг, бурун өгбелеривистиң ыдыктыг чагыы-биле аъш-чемниң дээжизин — от-көске дээри дег, ол ёзулалды чангыс классчывыс лама-башкы Станислав Серенотка даастывыс.

Сенектиң бичии үстүнде аржаан барын билбейн чораан кижи болдум, ону ынчан бир дугаар көргеним ол. Анаа ажык черден үнүп чыдар аржаан болду, ижерге амданныг деп чүвези аажок. Барып турар чону арбын деп чүве билдингир, ёзулал кылып азып каан пөстер, акшалар бар, сонуургаан бир чүүлүвүс, бурган башкынынга салып кааны. Барган улус тейлеп эртер. Аржаан ижип-шөйүнду зарыгларынга ажыктыг деп дыңнадывыс.

Эш-өөрлерим аразында кымнарны, кандыг мергежилдиг кижилер чок дээр. Чамдыктарывыстың бажында ак хыраа дүжүпкени-даа бар, кижи назыны саадаар эвес, ындыг ыйнаан. Чойганмаа Кыргысовна Ойдуп — геология-минералогия талазы-биле эртем адын чедип алган. Валерий Иванович Чалбаа — харылзаа талазы-биле инженер. Степан Донгакович Шулуу — Эрзинде айыыл чок чорук черинде ажылдап турар мындыг болду. Башкылар, библиотекада ажылдап чоруурлар дээш, кандыг мергежил чедип албааннар чок дээр.

А Станислав Кужугетович Серенотту үстүнде чугааладым, дээди эртемниг кижи, чонунга лама-башкы боол чоруур. Тываның районнарында ону билбес кижи ховар боор. Боду аныяк-даа болза, кызымаккай, чөптүг, бише сеткилдии-биле ол оларның бүзүрелин чедип алган деп билир бис. Бо хире үе берге-даа болза, чонга ачы-буян чедирериниң дуганын Хайыракан суурда ол ажылап алган болду. Анаа эргежок чугула чүүлдер шупту ында бар. Ол дээш та чеже акша-төгерик чарыгдаттынган чүве, ол-даа канчаар, чонунга ачы-буян чедирери дег чүве кайда боор. Оон школага турганы дег оожум, топтуг аажы-чаны ол хевээр артып калган, өөренип турар үезинде-ле эм оъттар сонуургаар, ол дугайын биске чугаалаан чоруур кижи болгай. Оозу алызында барып, ажыктыг болганы ол-дур. Чамдык кижилер кандыг болур ийик, шала чүгээр бедий бергеш, эш-өөрүн безин танывастап каар болгулаар болгай. А бистиң эживисте ындыг байдал шуут эскертинмес. Иезиниң бергени бүдүжү, мөзү-шыыры ол-ла хевээр арткан дизе хөөредиг чок. Станислав Кужугетовичиниң түс черниң удуртур-баштаар даргалары деткип, дузалап турар деп чүве ылдең.

Эш-өөр чыглып, 25 чыл болгаш ужурашканывыс хилис барбаан деп бодаар мен. Чугаалажып, сеткил хандыр ойнап, хөглеп, дыштанып алгаш, амыр-менди база катап тарай бердивис.

Ирина БЮРБЮ.
Кызыл хоорай.

КОНЦЕРТ СОЛУН-ДУР

Улуг-Хем районнуң төп эмнелгезинге РСФСР-ниң база Тыва АССР-ниң улустуң артизи Максим Мунзуктуң төрүттүнген хүнүнге уткуштур концерт артистиң бодунуң болгаш Кара-кыс Мунзуктуң база тыва ырларының күүседикчизи Сергей Сокольниковтуң киржилгези-биле болуп эрткен.

Концерт эгелээрин билек, РСФСР-ниң база Тыва АССР-ниң улустуң артизи Кара-кыс Мунзук сценага үнүп келирге, көрүкчүлер үргүлчүлеңдиг адыш часкаашкыны-биле уткуп алганнар. Назы-хары улгады-даа берген болза, ол уянгылыг чараш үнү-биле орус, тыва ырларны күүсели бээрге, көрүкчүлер магадап ханмас болду. Сөзүн боду чогааткаы «Ушкаш келийн» деп ырызын база бодунуң чогааткаы «Авам көрген болза» деп шүлүүн номчуй бээрге, улуг-биче көрүкчүлерниң сагыш-сеткилинге таалалды арттырып, кижилерни бодандырынче алдаптар-дыр. Даараазында Сергей Сокольников Алёна Иомужаптың, Сергей Бадыраанның аялгаларынга бижиттинген ырларны күүсели бээрге, көрүкчүлер ыраажыны үр-ле салыр хөңнү чок, катап-катап чалап турганнар. «Бай-ла Тайгам», «Ыраажы кыс» деп ырлар болгаш тыва улустуң кожамыктары, баштак кожаңнар тергиинне күүсеттинген. «Болаганым» деп ырны бадырыптарга, бичии чаштар ылым-чылым барганнар. Концерттиң эң бичии ыраажызы Катюша орус, тыва ырларны ачазының гитарага үделгези-биле чараш күүсеткен. 7 харлыг Катя Сокольникова «Самолёдум» деп ырны тыва дылга ырлай бээрге, дыка-ла чаптанчыг болган. Концерттиң эң хоочун киржикчизи Максим Мунзук бодунуң хөглүг-баштак тайылбырларын киирбишаан, «Чылгычының ыры», «Сай-Суу», «Буурул баштыг аныяк» база артистиң 60 харлап турган үезинде чогааттынган «Чүрээн чалыы» деп ырларны сагыш-сеткилдиң улуг көдүрлүүшкүнү-биле ырлаан. Концерттиң түңнелинде, Кара-кыс, Максим Мунзуктар ийиниң ырларын күүседип эгелээрге, көрүкчүлер өөрүп четтиргенин, магадааны илередип, катап-катап, үргүлчүлелдиг адыш часкап, артистерни сценадан үр-ле салбайн турдулар.

Районнуң төп эмнелгезиниң залынга болуп эрткен бо концерт эмнелге ажылдакчыларының болгаш ында эмнедип чыдар кижилерниң сонуургалын чаалап алган, сагыш-сеткилге таалалды, өөрүшкүнү арттырган. Эмнелге коллективиниң мурнундан эмчилер Ө. В. Шарый-оол, Л. И. Куулар М. М. Мунзукка чылыг сөстерни чугаалап, белекти тывысканнар. Бистиң улуг назылыг хоочуннарывыс Мунзуктар шак мынчаар Сергей Сокольниковту киириштир кады концерт көргүзүп чоруп турары солун-дур. Концерт төнген соонда, көрүкчүлерниң сонуургааны элээн каш айтырыгларны Сергей Сокольниковка салдывыс.

— Сергей, каяа төрүттүнген силер?

— Каа-Хем районнуң Сарыг-Сепке.

— Тыва дылды билириңер эки ышкаш-тыр аа?

— Ону элээн ханы өөренип эгеледим. Эки чугаалаар кылдыр өөренир сорулгалыг мен.

— Тыва кожамыктарны кайын өөренип ап турар силер? Тыва дылга ырлаарыңар дыка-ла эки-дир, үнүңер база чараш.

— «Чалыы назында» ажылдап турар чоок өңнүүм, эжим Андрей Иргиттиң чогаадыкчы ажылымга дузазы дыка улуг. Оон-биле үргүлчү сүмележип турар мен. Оон ынай гитарага ойнаар, ырлаар тыва оолдардан хөйнү өөренир ап турар мен. Ол ышкаш Мунзуктар ышкаш ат-алдарлыг артистерниң арга-дуржулгазын өөренип, ажыктыг чүүлдерни шиңгээдип алырын артык эвес деп санаар мен.

— Моон соңгаар ажыл-ишчи планыңар кандыгыл?

— Амгы үеде филармонияда ажылдап турар мен. Өөм ишти Ольга Алексеевна база ында ажылдап турар. Уран чүүл училищезин доостум. Бот-өөредилге-биле билиимни бедитпишаан, тыва улустуң ырларын, кожамыктарын өөренирин уламчылаар мен. Ырларны гитара-биле үдевишаан, ырлаарынга дыка-ла ынак мен — деп харыыны берди.

Максим, Кара-кыс Мунзуктарга болгаш Сергей Сокольниковка чогаадыкчы чедиишкиннерни күзеп, катап база залдап келирин көрүкчүлер дилээннер. Харыызынга артистер өөрүп четтиргенин илереткеш, залдап келирин аазааннар.

Екатерина СААЯ.
Башкы.
Улуг-Хем район.

САНАЛ-ОНАЛ БОДАНДЫРЫП КЭЭР

Найысылалдың янзы-бүрү өөредилге черлеринде өөренип турар Кызыл районнуң студентилери-биле ук районнуң удуртукчулары, хөй-нийти организацияларының, ажыл-агыйларының төлээлери, ада-иелер-биле ужуражылга болуп эртениниң дугайын чугаалап көрейн.

Ужуражылга хурал райкүүскомнуң хуралдаар залынга 260 ажыг студент оолдар, кыстар доллур олурупканда эгеледи. Райкүүском даргазының оралакчызы В. Н. Полев интернационалчы ажыл-ишчилерлиг, ажыл-агыйларлыг районнуң бөгүнгү арнын кысказы-биле чугаалааш, бо өөредилге чылында эң эки өөренген, хөй-ниитичи, быжыг сагылга-чурумнуг оолдар, кыстарга акша шаңналын тывыскан.

Дөрт кончуг эки өөредилгелиг, он ажыг эки өөредилгелиг орус, тыва, бурят студентилер акша шаңналдарны эш-өөрүнүң, төрел-дөргүлүнүң мурнунга ап турда, харын бир онзагай чорду. Кызылдың пединститудунуң доозукчузу, кончуг эки өөредилгелиг Урана Монгуш студент амыдыралдың эки талаларын чугаалааш, чедир шиитпирлеп, холга алза чогуур айтырыгларны мынчаар илеретти:

— Чижээ, чамдык студентилерниң чуртталга бажыңнары, өрээлдери дээш 50-ден 100 рубль чедир төлээри, дүъштеки чемниң өртээ 20 рубль боол кээрге, бистиң [illegible] стипендия 328 рубль, канчап-даа амыдыралынга четпес. Ылангыя хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерден келген студентилерге тускай дуза чогу-биле байдал кончуг нарын — деп, ол чугаалааш, моон соңгаар студентилер амыдыралынче эки-ле ханыладыр көрнүрүнче чыылганнарны кыйгырды. Адак соонда база бир кол айтырыгже кичээнгейни угландырган: — Мен Кара-Хаак школазының доозукчузу мен, кижи аргалыг болза, төрээн булуңунга ажылдаксаар, ону бүгү тала-биле көдүрүксээр-дир. Ынчалза-даа, мээн дооскан школамдан келдирбээн чорду, ол дээрге боттарының доозукчуларынга кичээнгей чок чорук-тур. Чоокта чаа комиссия мени Бии-Хемче чоруурун сүмеледи — деп, ол шала хомудалдыг чугаалады.

Красноярскиниң кедээ ажыл-агый университединиң Кызылда филиалының ийиги курузунуң студентизи Кегел Петрова индирге үнүп келгеш, бар-ла сагыш-сеткилинден, оон болгаш ол өөредилге черинде эш-өөрүнүң сагыжын өйүп чоруур чүүлдерге доктаады: «Студент амыдыралды шупту эш-өөрүвүс-биле эп-найыралдыг, кызып, бот-боттарывыска дузалажып эрттирип тур бис. Столоваяда чем өртээн бичии эвээжеткенин демдеглевес аргам чок. Ынчалза-даа бистиң болур-чогуур-биле өөренип, чурттаарывыска шаптыктап турар кончуг нарын, берге тавырылгалар бар. Стипендиявыс ыйлшаанда унмейн баар, ону та кым хынап, чурумчудар чүве ийик. Ынчангаштa, студентилерниң хөй кезин эртен чемнекмейн турганынын уламындан, кижин баар аарыыр тавырылгалар база турду. Чангыс сөс-биле чугаалаарга, боттарывыс-ла ынчап-мынчап, баш мииниип турар бис. Студентиниң ол саналын зал бир янзы дүвүрел-биле уткуду. Кегел Петрованың соонда дарый, ол-ла филиалдың агрономия салбырының кафедра эргелекчизи Х. В. Ензак: «Ук ужуражылганы мынчаар организастап, кичээнгейни салганы дээш, студент кижи бүрүзү өөредилге, бүгү талазы-биле эки түңнелдер-биле харылзаар ужурлуг» деп чугаалааш, чамдык студентилерниң демократияны шын эвес билип турарын, бүгү чүвени: эки, багай өөрениринин боттары билир дээш хөөннер барын шүгүмчүлээн. Общежитиеде айыыл-халап болуп, күзенчиг эвес чүүлдер, арага-дары ижер чоруктар турган. Хөй-ниитиниң чуртталга черинге эки, төлептиг чурттаары база аныяк кижиниң мөзүзүнүң бир эки талазы болур ужурлуг деп, бодунуң чугаазын ол доосту.

Студентилер амыдыралы

Филиалдың студентилериниң база башкызының саналдарында айтырыглар өөредилге-кижизидилге ажылынче башкылар коллективиниң талазындан кичээнгейни күштелдирип, моон соңгаар студентилер оргузунга чөптүг, дээштиг кижизидилге ажылын күштелдиреринче угланган бир янзы кыйгы боол турар болду. Бистиң бо чорудуп турар хемчеглеривис бир талазында силерге дуза, деткимче боол турар, а өскээр алыр болза, азырадыкчы хөөннерни болдурып болур деп, санал бергеннер чугаалап турдулар. Ынчангаш аныяк кижи бүрүзү келир үеже чиге көөрде, бодунуң күжүн, билиин, энергиязын боттускайлан аргазын ажыглап, акша-көпеекти камнап, а кол чүве ону боду ажылдап, тып өөренири чедип алыр болза, ол ёзулуг оон тургузукчу, чогаадыкчы амыдыралы-биле дүгжүр ужурлуг. Урананың чугаалап турганы ышкаш, комиссияның шиитпири-биле ынай-бээр хуваалда кылып, ажылдадып чорудар аргадан ыштынар апаар. Келир үеде, колхоз, совхоз директорлары, албан, организация удуртукчулары быжыг билиглиг, корум-чурумнуг студент-биле боттары кээп, керээ чарып, дугуржуп ап, ынчангаш, кижи бүрүзү бодунуң билиинин шынарын бедидип, бодун, бүгү талазы-биле арыглап, кол чүве — кижилер-биле билдилиг ажылдаар дээш, чаагай чаңчылдар-биле чепсеглеттинер апаар деп чугаалап, чагып турганын зал дыка кичээнгейлиг дыңнаан.

Районда ырак-узак, тайганың артында Кунгуртугнуң төлээзи Сергей Чигжит келир үениң тускай эртемниглерин төрээн районунуң төвүнге чалап эккеп, шак мындыг ужуражылганы эрттириг турарын демдеглевишаан, моон соңгаар Кунгуртуг ышкаш ырак черже медээни баш удур дыңнадып, бүү-хаа чүве кылбас болза эки деп сүмени киирди. «Мен бистиң совхоздан өөренип турар 38 сургуулга үлеп бээр аъш-чем дузаламчыны эккелдим. А моон соңгаар Кунгуртуг суурга аң-мең, мал-маган кежиинден, дүктен хептер белеткээр кооператив ажыдар бис. Анаа бүдүрген унты идиктерден эгелээш, өске-даа хептер-биле мында өөренип турар студентилерге дузалаар бис. Эът дона бээр үеде балыкты, эътти кээп чедирерин, база планнаан бис» деп дыңнатты.

Студентилерге дузаламчы фондузунче районнуң албан черлеринден, организациялардан, санал бергеннерден эвээш эвес акша кирген, ниитизи-биле 223.700 рубль чүгле хурал үезинде кирген. Районнуң ажылчы чонунуң социал камгалал килдизи 200.000 рубльди студентилерге дуза кылдыр шилчиткен.

Студентилер чөвүлели соңгуттунган, ооң даргазын соңгуур.

Кызыл районнуң ажыл-агыйларының удуртукчулары эът, сүт, далган, тараа, чигир, боовадан аңгыда, студентилерниң чурттап турар өрээлдерин чугайлаар чугай, кисточкаларын безин эккелген болду.

Бо ужуражылга соонда, чүгле бо-даа районга эвес, черле өске-даа районнарның төлээлеринге, студентилер чөвүлелинге хамаарыштыр сүмемни солун дамчыштыр чугаалаксадым.

Моон соңгаар ийи дугаар болур ужуражылгаларга, студентилер чөвүлелиниң, оон секцияларының чыл иштинде кылып чорудкан кижизидилге, организас-массалыг ажылының дугайында отчёдун дыңнаары черле артык эвес боор. Ол ышкаш дузаламчы фондузунда кирген акшадан студентилерге дуза чедирерде, оларның корум-чурумун, өөредилгезин, хөй-ниити ажылынга киржилгезин, кадык-чаагай амыдырал даян туружун тодарадып тургаш, шаңнаар-мактаар азы дузалаары чугула. А ол кирип турар акша-хөренгини кедээ ишчилерниң төккен дери-биле ажылдап каан дээрзин бистиң аныяктарывыс медереп билиринге шак ындыг ийи талалыг негелде херек деп бодаар мен. База бир санал. Студентилер чөвүлели кедээде аныяктар-биле харылзааны чогаадыкчы ёзу-биле тудуп, план ёзугаар, ажык чугаалыг, солун концерттиг үнүүшкүннерин чүге организастап болбазыл? Ындыг ажыл оларның келир үеже оруун улам делгемчиткей.

Ужуражылганың киржикчилеринге районнуң Культура бажыңының бот-тывынгыр артистери, ыраажылар, танцылар байырлал концертин бараалгаткан.

Наталья ТЫРТЫК-КАРА.

ДЕМНИГ АЖЫЛДАП ТУРГАШ...

Таңдыда «Россия» совхозтуң бирги хову-трактор бригадазының механизаторлары часкы хову ажылдарын апрель төнчүзүнде эгелээн. Олар шык бажырымышкының кыска хуусаазында дооскан. Улаштыр чажылданы чорутан. Тараажылар 790 гектарга суланы, 200 гектар черге көк-тарааны, 810 гектарга арбайны чаштырган. Рынок харылзааларының бо берге үезинде часкы хову ажылдарынга бергедээр тургулаан. Ылангыя артык кезектер чогу, ывар-чаар материалдарының чедишпези, аъш-чем өртээниң улгатканы — кижилерниң күш-ажылчы арга-шинээн чайгаарла куду база бээр. Ынчалза-даа совхозтуң дирекциязы, профэвилел комитеди часкы кампания үезинде оон чайлаазының оруун тыпкан. Олар чем өртээн бежен хуу чедир чиигеткен. Ол-даа болза, механизаторларга дыка улуг дуза болган.

Маадыр-оол ХАЛБАЖИК.
Таңды район.

ШЫН ЧЫРЫДАР

(Эртем чөвүлелиниң хуралындан)

Историзмниң кол принципин ёзугаар алырга, эрткен төөгүнү бөгүн чогаадып болбас: ол үениң кижилери ону тургузуп каан, а бөгүнгү төөгүнү амгы салгал тургузуп турар. Ынчангаш төөгүнү шыны-биле чырыдар дугайында айтырыгны бо чылдың июнь 5-те болган Тываның Дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институдунуң эртем чөвүлелиниң хуралынга тодаргай сайгарып көрген.

Эртем чөвүлелиниң ол хуралының кол айтырыы—эртем темаларынга хамаарыштыр массалыг информация дамчыдар черлериниң: солуннар материалдарының, радио, телевидение дамчыдылгаларының шыгарының дугайында үш эртемденнерниң илеткелдерин дыңнап чугаалашканы, санал-оналдарны калбаа-биле солушканы болган.

Төөгүге хамаарышкан эртем темаларының материалдарын массалыг информация дамчыдар черлер канчаар чырыдып турар дугайында институт директорунуң оралакчызы, төөгү эртемнерниң кандидады М. Х. Маннай-оолдуң тодаргай анализтиг илеткелин Тываның Дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институдунуң эртем чөвүлелиниң кежигүннери, хуралга чалатканнар улуг кичээнгей-биле сонуурган дыңнааның демдеглевишаан, кол илеткелдиң сайгарылгазын кылыры чугула.

Ниитилел амыдыралын шын билип алырынга, шыны-биле чырыдарынга төөгү эртеми чугула рольду ойнап келген болгаш ойнап-даа турары илеткелде демдеглеттинген. А төөгү эртемин, төөгү билиглерин пропагандалаарынга массалыг информация дамчыдар черлер: радио, телевидение, хүн бүрүнүң парлалгазы кескү рольду ойнап турар. Эрткен үеде, мурнуку чылдарда парлаары, дамчылары хоруглуг турган төөгү темаларынга хамаарышкан материалдар, амгы үениң амыдыралының дугайында солун чүүлдер парлалгага хөйү-биле бижиттинип, ханы утказы болгаш чидиг материалдарның чырыттынып турарын илеткелчи айыткан. Республика солуннарынга парлаттынып, радио, телевидение дамчыштыр чырыттынып турар материалдарның хөй нуруузу төөгүнүң база бөгүнгү амыдыралдың шынынга дүгжүп турар. Оон-биле чергелештир, чамдык солуннарга төөгү эртеминиң талазы-биле бадыткаттынмаан болгаш частырыглыг материалдар кестүп кээп турар апарган. Чижээ, Игорь Иргиттиң «Аас сөзүнүң төөгүзү» деп чүүлү 1991 чылдың ноябрь 22-де «Тыва Республика» солунга парлаттынган. Тыва төөгүзүнге хамаарышкан элээн каш айтырыгларны автор көдүрген, ук айтырыгларны сайгарар дээш оралдажышкынынга хөй частырыгларны болгаш хажыдыышкыннарны И. Иргит кылган. Авторнуң бодалын ёзугаар алырга, «бистиң төөгүвүстүң үе-чадазының эгезинде амгы Тываның девискээринге финн аймактар чурттап чораан», Тывада базырыктарның арасында финнерниң базырыктары база бар деп, Й. Иргит бадыткавышаан. Аржаан базырыын финнер базырыктарының бирээзи кылдыр айыткан болгаш төөгүнүң эртем ёзузу-биле шинчилеттинген, бадыткаттынган кандыг-даа документизинге даянмаан, бодунуң хуузунда туразы, бодалы-биле бижипкен.

Төөгү эртемденнериниң хөй чылдарда кылып келген шинчилел ажылдарының түңнелдерин ёзугаар алырга, финнер чүгле Тывага эвес, харын бүгү Сибирьниң девискээринге кажан-даа чурттап чорбаан. Ынчангаш төөгүнүң эртем темазынга частырыглыг болгаш дорт хажыдыышкынныг чүүлдү «Тыва Республика» солунга парлааны оон номчукчулары, ылангыя Тываның амгы аныяк салгалы бодунуң төөгүзүн шын билип алырынга моондактап турар. Бодунуң өгбелериниң Тыва девискээринге шаанда «чурттап чораанының» хензиг-даа изин финн эртемденнер база тыппаан.

Бижикчи Седип-оол Иргиттиң 1992 чылдың апрель 2-де «Шын» солунга парлаттынган «Тывалар ындыг ядамык чорбаан» деп чүүлүнде төөгүнүң шынынга дүүшпес болгаш авторнуң бодунуң туразы-биле кылдынган бадыткаашкыннарны эртем чөвүлелиниң хуралынга база демдеглээн. Эртем чөвүлелиниң ол хуралынга кылдынган илеткелдерни болгаш саналдарны дыңнап олурарга, Тываның Күрүне шаңналының чаа лауреаттарының бирээзи чогаалчы Олег Сувакпиттиң дараазында чугаазы кижиниң сагыжынга кирип келир: «Демократияның, ажык-чарлыг чоруктуң үезинде баян туткан кижи композитор, демир-үжүк туткан кижи чогаалчы болу берген». Ынчаарга, бистиң бо хүчнеривисте демир-үжүк туткан кижи бүрүзү төөгүчү эртемден болу бээр болза, Тываның төөгүзүн шын чырыдарынга дөгүм болур ирги бе? Ынчаарга парлалга арнынга чүүл бижиир дээн кижи бүрүзү историзмниң принцивин барымдаалап, «Массалыг информация дамчыдар черлер дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунуң 49 болгаш 56 чүүлдерин шыңгыы сагып, ак сеткилдиг болур болза, Тываның төөгүзүн шын чырыдарынга дузалаар дээрзинге бүзүрээр мен.

Эстониядан Тывага кээп чораан Тоомас Алаталунуң «Тыва — Прибалтика: төөгүнүң чергелешкээ» деп чүүлү 1992 чылдың январь 25-те «Молодежь Тувы» солунга парлаттынган. Тыва төөгүзүнүң шынынга дүүшпес чүүлдер ында бижиттинген. Аңаа холбаштыр эртемденнер В. А. Дубровский болгаш Н. М. Моллеров олар эстон эртемденниң чүүлү-биле чөпшээрешпейн турарын бижээннер.

Тываның болгаш Моолдуң кызыгаар төөгүзүнге хамаарыштыр С. С. Сонамның «Тыва — Моол: кызыгаар айтырыы» деп чүүлү «Молодежь Тувы» солунга 1992 чылдың апрель 10-да парлаттынганының илеткелчи демдеглээн болгаш ук чүүлдүң тодаргай сайгарылгазын кылган. Ол чүүл бижиттинерде, төөгүнүң материалдары, ылангыя Тываның болгаш Моолдуң күрүне документилери ылаптыг ажыглаттынмаан хевирлиг. Ынчангаш авторнуң чүүлүнде төөгү талазы-биле хажыдыышкыннар болгаш частырыглар бар болган.

Күрүне кызыгаарларының айтырыгларын парлалгага чырыдып, хөй муң номчукчуларга шыны-биле тайылбырлаар төлээде, төөгүнүң архив документилеринге даяныры — бо нарын темага чүүл бижиир автор бүрүзүнүң бирги ээлчегде хүлээлгези. С. С. Сонамның бодалын ёзугаар алырга, ТАР-ның болгаш МАР-ның арасынга 1932 чылда чардынган кербээ-биле Тываның 4.5 муң дөрбелчин километр девискээрин Моолга дамчыдып берипкен, ынчангаш автор аңаа холбаштыр Моол таланы чемелеп турар. Чогум бо сан кандыг документиге үндезилеттингенин, кайыын алдынганын автор айытпаан. Тыва делегациязының составынга Бүлчүң кирип турган деп айытканы — төөгүнүң шынынга дүүшпейн барган: ол делегацияның составынга Бүлчүң кирбээн, а бо хүннерде Өвүрде чурттап олурар 87 харлыг Даваажап кирип турган. Сүхэ-Баторнуң кадайы Янжимаа Моолдуң делегациязын 1932 чылда эвес, а 1940 чылда тыва — моол чугаалажыышкыннар үезинде баштап чораан.

1944 чылда ССРЭ-ниң болгаш Россия Федерациязының составынга Тываның каттыжып киргениниң төөгүзүнге хамаарыштыр эвээш эвес чүүлдер республика солуннарынга бижиттинген. ССРЭ-ниң составынга Тываны ынчаарда Совет Эвилели күш-биле каттыштырган деп, тыва улустуң шоолуг ырак эвес — 48 чыл бурунгаар төөгүзүн хажыдарын чамдык авторлар өжегерээн азы ол үениң төөгүзүн билбезиниң хараазы-биле илден-не оралдажып турар. Маңаа холбаштыр төөгү эртемнериниң кандидады М. Х. Маннай-оол эртем чөвүлелиниң хуралынга мынча деп медеглээн: «1944 чылда Тывага хамаарыштыр эжелел болбаан. Бодунуң чурттакчыларының күзелин ёзугаар ССРЭ-ниң составынга Тыва каттыжып кирген».

Тыва төөгүзүнүң болуушкуннарын, фактыларын частырыглыг болгаш хажыдыышкынныг кылдыр соора көргүзер чорукту радио, телевидение дамчыштыр чугааларынга чамдык эштериниң болдуруп турарын илеткелге айыткан, Күш-ажылдың хоочуну, хүндүлүг М. Б. Достак-оол бо чылдың майда радио дамчыштыр чугаазынга төөгү эртемнериниң доктору Ю. Л. Аранчынны буруудадып, бодунуң кандидат болгаш доктор эртем чадаларын камгалаан диссертацияларынга С. К. Токаны мактаан деп шүгүмчүлээн. Юрий Аранчынның кандидат диссертациязының темазы Токаның бодуң мактааны эвес, а «Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тываның киржилгези» деп аттыг. Ооң доктор диссертациязының темазы: «Тыва улустуң социализмче төөгүлүг оруу».

Мээң хууда бодалымны ёзугаар алырга, Тывага репрессияларга хамаарыштыр С. К. Токаның улуг буруузун кым-даа агартып шыдавас, оон-биле кады Тываның хөгжүлдезинге ооң кылып каан эки чүүлдерин кара довуракка кым-даа хөөп шыдавас. Ооң дугайында чеже-даа бо хүннерде бактап бижиир азы чугаалаар-даа болзувусса, С. К. Тока Тываның төөгүзүнге политиктиг болгаш күрүне ажылдакчызы болуп кирген.

Дыл болгаш литература талазы-биле төөгүнүң база амгы үениң эртем темаларын солуннарга, радиога, телевиденисге канчаар чырыдып турарының дугайында дыл эртемнериниң доктору Б. И. Татаринцевтиң, дыл эртемнериниң кандидады З. Б. Самданың илеткелдерин эртем чөвүлелиниң хуралынга база дыңнаан. Ынчаарга докторнуң илеткели сайгарылга эвес, а эртем дискуссиязы хевирлиг болганы хомуданчыг.

Эртем чөвүлелиниң хуралынга баш бурунгаар чалаткан турбуже, «Тыва Республика», «Деткимче», «Молодежь Тувы», «Тываның аныяктары» солуннарының төлээлекчилери аңаа келбээн.

Илеткелдер талазы-биле чугаалажып көрүүшкүнге эртемденнер Н. М. Моллеров, Я. Ш. Хертек, М. С. Байыр-оол, институттуң эртем ажылдакчызы А. К. Делгер-оол болгаш өскелер-даа идепкейлиг киришкен.

Алексей **ДУГЕРЖАА.**

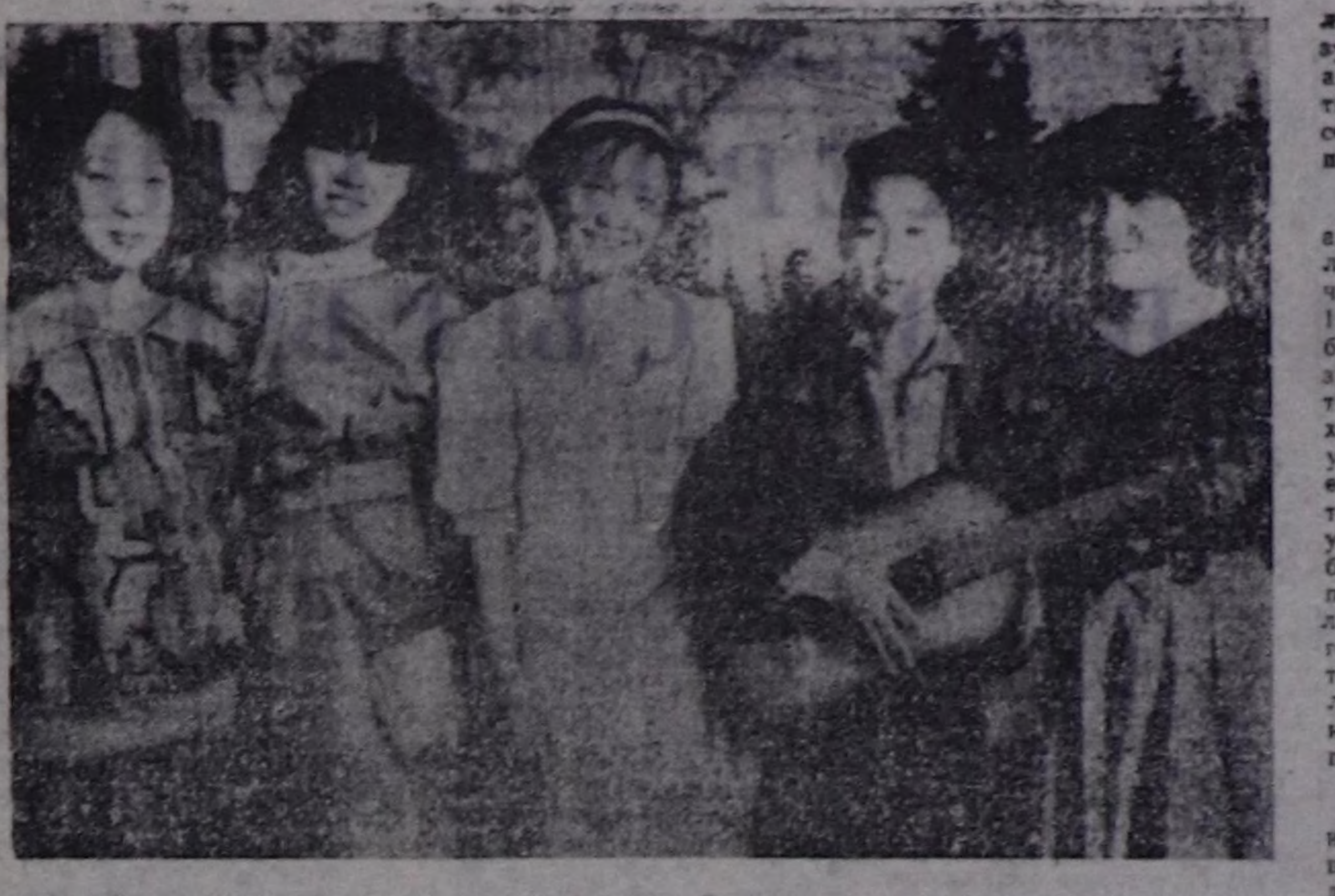

Өөредилге чылы төнген. Класстар куруглаан. Школачылар чаңгылай берген. Олар ам хостуг-шөлээн, магалыг-ла! А ол хүн доозукчулар чыглып турду. Холдарында чечектерлиг уругларның хеглүүн. Доозукчулар дугайында ийи метр ажыг хана солунну кээп астылар. Фото-чуруктарлыг. Оон сөстерниң чеченин! Шуптузун шүлүктеп каан.

Бо уругларның школазының ады-сыы элээн узун. Республиканың тускай хөгжүм уран чүүл школазы дээр. Маңаа 1984 чылда өөренип киргеннер бо чазын тоску классты доозуп үнгеннер. Олар маңаа ниити эртемнерни өөренишаан, хөгжүмге хостуг ойнаарының, уран чурулганың сургуулунга өөренип алганнар. Ынчангаш тоску классты доозупшаан, уран чүүлге тускай эртемниг болганын директор Мария Депеш-ооловна Удумбора чугаалады. Бо школачылар өөредилгезин ниити билиглерниң ортумак школаларынга уламчылаарлар. Хөгжүм аймаанга ойнаар өөредилгезин база соксатпас ужурлуглар.

Кызылдан, районнардан ада-иелер шупту келген. Тываның школаларынга хөй чыл ажылдаан, бедик дуржулгалыг педагог ССРЭ-ниң улустуң башкызы Арыя Араптановна Алдын-оол ол класстың өөреникчилерин бирги класстан эгелеп өөредип, удуртукчу башкызы болуп келген.

Тускай уран чүүл школазының өөредилге эргелекчизи чээрби алды санныг доозукчуларның кандыг демдектерлиг дооскан дыңнатты. Директорнуң холундан уран чүүл школазын чедиишкинниг доосканының дугайында диплом хевирлиг хүрээзимээр дептерлер уругларның холдарында барып тур. Олар ортумак школа доозуп алгаш, школаларга хөгжүм өөредилгезин башкылап-даа болурлар. Аныяк чурукчулар чурулга кичээлин-даа удуртурлар. Боларның онзагай талазы, бир тускай мергежилдиг болганы-дыр. Келир хүннерниң композиторлары — Чыргал-оолдары, Кенденбильдери, Хүреш-оолдары, чурукчулары — Ланзылары, Иван Салчактары, Саая Сарыг-оолдары чоорту тыптып үнер-ле боор.

ЧУРУКТА: ол школаның доозукчулары.

Охемчик **ОНДАРНЫҢ** фотозу.

Кыска медээ

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА-ның корр. Людмила Александрова). Оппозицияда турар аңгы-аңгы партияларны болгаш организацияларны каттыштырып турар «Күш-ажылчы Россия» шимчээшкин бүгү-ниити политиктиг стачканы белеткээр талазы-биле кампанияны эгелээн.

Ында қолдап турар турушту эң радикалдыг коммунистиг угланыышкынныг партиялар — ВКП(б), Россияның коммунистиг партия болгаш өскелер-даа — ээлеп турар «Күш-ажылчы Россия» күш-ажылчы чоннуң чазаан тургузарынче кыйгырган. Ону «ажылчы чоннар боттары адаандан стачка шимчээшкининиң иди-биле» тургузар ужурлуг.

Стачканың организакчыларының экономиктиг негелделериниң арасында — чаа экономиктиг политиканы чорудары («өртектер турумчуду тургустунар, шалың күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң өзүлдези-биле деңге өзер»), хостуг өртектерин солууру, оларны шыңгыы таарыштырарын киирери, хуужудулганы соксадыры, даштыкы садыгга күрүне монополиязын киирери. Стачка белеткелиниң организастыг комитединиң тараткан медеглелинде айытканы-биле алырга, «дыка хөй хоорайларда болгаш бүдүрүлгелерде ону эрттирер талазы-биле комитеттер болгаш чөвүлелдер тургустунуп турар, а олар дээрге ёзулуг совет эрге-чагырганы херек кырында катап тургузарының эге үндезиннери боор турар». Стачканы эрттирериниң үезин «чурттуң девискээринге ону эрттирериниң белен апарганын» барымдаалап тодарадыр.

Бо чартык чылдың дургузунда «Күш-ажылчы Россия» элээн каш политиктиг хемчеглерни боттандырып чоруткан. Оларның арасында «Ак бажынче поход» — февраль 9-та, февраль 23-те, март 8-те, май 1-де болгаш 9-та чазакка удур митингилер, «коммунистиг субботниктер». Шимчээшкинниң организастыг комитединден РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизинге дыңнатканын ёзугаар, «Күш-ажылчы Россия» июнь 12-де «Империяны бүзээлээри» деп аттыг хемчегни эрттирерин планнаан. Ооң киржикчилериниң кол негелдези — «Күш-ажылчы Россияга» хүннүң-не телеэкранга 15 минута дамчыдылга шагын бээри.

КАИ экраны

ЭКИЖИИШКИН ЧОК

Республиканың КАИ дыңнадыгларын көөрге, май айның түннели-биле база-ла экижиишкин чок. Чүге дизе янзы-бүрү чылдагааннарның уржуундан республиканың оруктарынга 44 авария болган, аңаа 11 кижи амы-тынындан чарылган, 46 хамааты бертинип-кемдээн болуп турар.

Өвүр, Чөөн-Хемчик болгаш Бии-Хем районнарның девискээрлеринде орукка озал-ондак болур чоруктар барык ийи катап көвүдээн. Барыын-Хемчик болгаш Улуг-Хем районнарда байдал база дүвүренчиг болуп турар.

Болган аварияларның 38-ин эзирик чолаачылар кылган. Мындыг таварылгалар Эрзин, Тес-Хем болгаш Сүт-Хөл районнарда эң хөй.

Бо чылдың июнь 1-ден эгелеп орук-транспорт чуруму-биле холбашкан чаа хоойлу күштүг болуп кирген. Баштайгы неделяның түңнели-биле алыр болза, Кызыл хоорайга транспорттуң чогуур дүргедээшкинин нормадан ажырганы дээш 122 чолаачыга янзы-бүрү хемчеглерни онаап, торгаалды кылган. Торгаал дээш мооң мурнунда 10 рубль төлеп турган болза, ам 50 апарган болгаш орук демдектерин сагываазы дээш 210 рубль, чадаг кижилерниң талазындан чурум үрээр болза 111, техниктиг байдалы нормага дүүшпес транспорт башкарганы дээш 226 рубль торгаал онаар.

КАИ-ниң болгаш пост албаның ажылдакчылары ам чүгле хүндүс эвес, харын дүнеки үелерде оруктарга болгаш кыдыг-кыйыг черлерже рейдилерни кылып турар. Милицияның майору А. Зоринниң удурткан тускай ротаның ажылдакчылары чаңгыс дүне орук чуруму хажыткан 50 кижиниң тудуп илереткен. Оларның арызындан 7 чолаачы эзирик чораан. Кымнар ол? Ол дээрге Джамбул Гормаевич Васильев — «Элегес» кооперативиниң ажылдакчызы, Александр Дамбаевич Тыртык-оол — Элегес-Аксы суурнуң чурттакчызы, тракторист, Анатолий Михайлович Миков — тууйбу заводунуң каннакчызы болгаш оон-даа өскелер. Бай-Тайга районундан келген ГАЗ-53 машинаны 4 аътты оорлап алгаш чорда доктааткан. Бо фактыга хамаарыштыр истелге херээн оттурган. Хавырган 2 боонуң бирээзи араалыг боо болган.

Виктор ОЩЕПКОВ.
КАИ-ниң улуг инспектору, милицияның майору.

Араганың кырынга чам үнер

АДА-ИЕЛЕРНИҢ БЕДИК ХАРЫЫСАЛГАЗЫ

Мага-боду быжыкпаан элээди уругларның бүдүжүүнден угаан болгаш эът-хан сайзыралынга арагалаашкынның хоразы дендии айыылдыг. Чаш организм араганың үреглекчи күштеринге дорааң алзыптар. Шинчилелдер ёзугаар алырга, улуг улуска деңнээрге назы четпээн уруглар арагалаашкынга 2,5 — 3 катап дүрген чаңчыгар деп тодарадып турар. Чажындан арагалап өөренирге сөөлү кончуг багай. Шак ындыг элээдилер кем-херек үүлгедиринге сундулуг. Олар өзүп келгеш, боттары бөзин оваарбайн бак чүүлдерни кылыптарлар.

Статистика ёзугаар алырга, угааны сула болгаш янзы-бүрү кемниг уругларның 90 хуузу школачы назылыг турган, арага ижип эгелээн ада-иелерден төрүттүнген боор турар. Элээди назында араганы ижип эгелээри кижилер ниитилелдиң төлептиг кежигүнү болуп өзүп, быжыгарынга доктар кадар. Оларның аажы-чаңы багай, өг-бүле, коллектив, ниитилел мурнунга хүлээлгезин, харысалгазын чедир медереп билбес, угаан-сарыылы кошкак, кем-херек-даа үүлгедиринге туралыг болур. Назы четпээннерни арагага хандыкшытканы дээш, буруулуг ада-иелерге азы өске-даа кижилерге харысалга хүлээдирн хоойлуда көрдүнген.

Сөөлгү үеде аныяктар арызында арагалаар чорук нептеренгей апар чыдары кижилерни дүвүредип турар. Улуг назылыгларга деңнээрге, назы четпээннерниң болгаш аныяктарның ээйрээштиң алдагдал кылыры көвей. Чүге дээрге, аныяк кижиниң, элээдилерниң аажы-чаңы турум эвес, шала синилең, бодун тудтунуп шыдавас. Ол ышкаш назы четпээннерниң онзагай талалары-биле, оларның чоок эш-өөрүнүң салдары-биле холбашкан. Олар араганы кол нуруузунда улуг кижилер өттүнер дээш ижер. Психологтарның бадыткааны-биле алырга, 11-ден 21 хар чедир назылыг кижилер араганы улуг кижилер болуксаар хөөн-биле ижер.

Сөөлгү үеде арагалаарын аңаа чүве кылдыр көөр апарган бис. Ынчангаш элээдилер улуг улустуң амыдыралы черле ындыг деп бодаар. Оон ужун араганы олар ишпейн тургаш-ла, ону эки чүве кылдыр санаар, харын-даа ижиксээр болу бээр. Арага ижери колдуунда өөрүнчүг болуушкуннар, байырлалдар, аалчылар хүлээп алыышкыны болгаш өске-даа ол ышкаш болуушкуннар-биле холбашкан болганда, элээдилер араганы хоралыг деп бодавайн, өөрүшкүнүң, хөглээшкинниң үнер дөзү болдура бээр. Шинчилелдер ёзугаар алырга, аныяктарның чүгле эвээш кезии араганы чалгаарааштың, чааскаазыраарштың азы дүвүрээштиң ижиптер деп билип турар.

Араганың алыс шынарының болгаш ооң кижиниң амыдыралынга ужур-дузазының дугайында чоннуң ортузунда нептерээн алдагдалдыг бодал элээдилерниң психологиязынга улуг салдарны халдадып келген. Араганы бичиини ижиптерге сагыш-сеткил сергеп, күш немежип, омак-сергек, хөглүг апаар ышкаш сагындырар хоозун сеткил оларның бодалынга база киргилээр. Чамдык аныяктарның арага болгаш арагалаашкынга хамаарыштыр шак ындыг частырыглыг бодалын эдип-чазап, ёзулуг шын орукче оларны киирер ужурлуг.

Назы четпээннерниң арагаже сундугар чылдагааннары кандыгыл? Олар янзы-бүрү. А кол-ла чүве аныяк кижиниң өг-бүлезинде таарымча чок байдал-биле холбашкан болур. Ада-иелер боттары арагалаар, үргүлчү алгыжар, кыржыр, оон кедерезе шош-содаа үндүрер өг-бүледен кол нуруузунда араганы ижер хөөннүг аныяктар үнер. Чамдыкта ындыг өг-бүлелерден араганы шуут көөр хөөн чок кижилер база тыптып келир. Шак ындыг өг-бүлелерниң ажы-төлүнүң сагыш-сеткили саарзык, муңгак, бодунуң келир үезинге бүзүрел чок, чуруму болгаш харысалгазы куду, эки чүвеже чүткүүр хөөн чок болур. Ынчангаш олар боттарынга аарышкан эш-өөрү-биле кудумчуга катчып алгаш, арагалап, үеннеп эгелээр.

Өг-бүледе байдалдың таарымча чогунуң бир ужуру элээдилерниң арасында харылзаазының культуразының кудузунда. Ада-ие арагалап, ажы-төлүнче сагыш салбайн баарга, оларның арасында хамаарылгазы сооп, сагыш-сеткили хоорук апаары билдингир. Уруглар ада-иениң чассыдыышкынындан, кичээнгейинден, сагыш салыышкынындан адырлырга эки чүве кайын үнер. Оларны кижиге буян кылыр, аңаа сагыш салыр, эптиг-ээлдек болур дээн ышкаш аажы-чаңга кым кижизидер боор. Ада-иезинге сеткилинден чоок чүве чогу ажы-төлге хоралыг салдарны чедирип турар. Элээдилерниң арагалаар чоруу чүгле ажы-төлүнче сагыш салбас өг-бүлелерден эвес, а харын-даа сыр дедир база болгулаар.

Ажы-төлүнче эмин эрттир кичээнгей салыр, оларны өг-бүлениң янзы-бүрү ажыл-херээнден чайладыксаар ада-иелерниң уруглары база ындыг болур. Чүге дээрге оларны чассыдып, «өпейлеп» каапкан ужурунда олар амыдыралга белен эвес, чүнү-даа кылып шыдавас, чүгле ада-иезинче көөр, бергелерни шыдажып эртер күзел-соруу кошкак болур. Ындыг кижилер өскелерниң багай салдарынга белени-биле алзып, амыдыралчы айтырыгларны шиитпирлээрде чүвениң чүгле чиигин, белениң хараар. Оон ужун кошкак, быжыг тура-соруу чок оолдар, кыстар бергелепте торлуп, арагага алзыптар. Оон кадында шак ындыг ада-иелерниң ажы-төлүнүң акша-төгерин үргүлчү хөй чорууру болгаштың ажыг сугну садып алыры белен. Элээдилерниң болгаш аныяктарның арагалай бээриниң чамдык чылдагааннары болгаш хайлыг уржуктары ындыг-дыр.

Бо бүгү аныяктар болгаш улуг-даа кижилер ортузунга арагалаашкынга удур ажылды күштелдирерин негеп турар. Арагалаашкын — кончуг хоралыг, эң багай чаңчыл. Кижи бүрүзү арагалаашкынның айыылдыг хоразын ханызы-биле медереп билип, аңаа удур эптең чок демиселди чорудар ужурлуг. Ылангыя амгы бо рынокче шилчилгениң нарын, берге үезинде чурт иштинче арага сөөртүлгезин шуут соксадыр болза эки. Ол ышкаш ээртир ажыг суксуннарны бүдүрүп кылып алгаш, ону аар өртекке саарып турар кижилерни шыңгыы хемчээн ап, торгаар херек. Ол ышкаш араганы өскээртен эккелгеш, кедээде малчыннарга аар өртекке садып, оларны мөлчүп турары чажыт эвес болгай.

Өртектерни кара туразы-биле хостуг салганы болгаш бүгү чүвени хуужудулгаже киргени-биле чамдык кижилер чүгле арага-биле байып алырын бодап турар. Чоннуң хереглел бараанныры база аъш-чемниң ховар үезинде чуртта элбээн чүве арага болганы кижилерни кайгадып турар. Араганың үзүлбес элбекшили-биле улуг-биче кижилерниң арасында арагалаашкын нептеренгейи-биле калбарып турар.

Бир эвес араганы соксатпас чүве болза, бот-догуннаан Тыва Республиканың бурунгаар хөгжүлдезинге, депшилгезинге улуг шаптараазыннар туразы билдингир. Тыва чонувусту арагалаашкындан адырып, арыглап алыр болзувусса, сайзырангай Тыва күрүне катап тургустунар боор.

К. Б. САЛЧАК.
Кызыл-Мажалык суур.

БӨМБҮРЗЕКТИҢ *сурагы*

ПРАГА. Чехияга болгаш Словакияга чоокта чаа парламент соңгулдалары болуп эрткен. Соңгукчуларның 86 хуузу бадылаашкыннарга киришкен азы ийи чыл бурунгаар соңгулдаларның түңнелинден 10 хуу эвээш болган. Чехия Республикага эрткен соңгулдаларның үезинде барыын үзелдиг партияларның төлээлекчилери, а Словакияга — чөөн үзелдиг болгаш национал угланыышкынныг күштерниң төлээлекчилери эң хөй бадылаашкыннарны алган.

ВАШИНГТОН. Американың Каттышкан Штаттарының президентизи Джордж Буштуң тускай дужаалын ёзугаар Югославияга удур долу экономиктиг хоруушкуннарны АКШ боттандырып эгелээн. Президент Буштуң айтыышкыны-биле Югославияга чээли тыпсырын, ынаар кандыг-даа бараанннарны садарын азы Югославиядан бараанннарны садып алырын бүрүн хораан. «Югославияның өнчүзүнге хамаарышкан кандыг-даа чүвеге хамаарыштыр садыглажылганы кылырын бүрүн хораан чорук — Югославияда коммунистиг азы социалистиг идеяның дазылындан тура тыртып узуткаарынче угланган» деп, «Вашингтон пост» солуннуң бир тайылбырлакчызы бижээн.

Югославияда узамдыккан хамааты дайыны — бир талазында ол чуртта коммунистиг күштерниң, өске талазында—социализмге удур күштерниң арасында демисел-дир деп, «Нью-Йорк таймс» солуннуң эрткен суббота хүнүнде бижээнин Белградтың радиозу дамчыткан. Ынчангаш «делегейге чаа ёзу-чурумну» тургузар талазы-биле американ президентиниң планы амыдыралга бүдүп, Югославияда социалистиг күштерни боой тудуп эгелээн-дир деп, дамчыдылгада демдеглээн. Югославияда социалистиг күштерниң амгы салым-чолун Кубада социалистиг күштер, Фидель Кастронуң талалакчылары манап турар деп, «Борба» солун бижээн.

БЕЛГРАД. Американың Каттышкан Штаттарының, хамыктың мурнунда президент Дж. Буштуң күштүг ыйыышкыны-биле Югославияга хемчеглерни боттандырар дугайында тускай резолюцияны Каттышкан Нациялар Организациязының Айыыл чок чорук Чөвүлели база хүлээп алган. Югославияга удур ол хемчеглерни күш чок болдуруп соксадырын, Боснияда болгаш Герцеговинада байдалды база катап чугаалажып көөрү-биле КНО-нуң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң хуралын дүрген чыылдырарын Югославияның Президиумунуң даргазының хүлээлгелерин күүседип турар Б. Костич Каттышкан Нациялар Организациязының чиңгине секретары Бутрос Галиден дилээн.

КНО-нуң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң Босния болгаш Герцеговина талазы-биле резолюциязын Югославияның Социалистиг Республиказының күүседип турарының дугайында Б. Костич Каттышкан Нациялар Организациязының чиңгине секретарынга чорудкан тускай бижиинде илеткеп айыткан.

ЛОНДОН. Эрткен чылын дүжүрткен совет коммунистиг ёзу-чурумнуң удуртукчуларының даштыкы чурттар банкыларында чажырып каан акша-хөреңгилерин илередип тывар талазы-биле АКШ-тың хамаатызы Дж. Кролл деп кижиниң Россияның амгы чазаа шагда-ла хөлезилеп алганын Англияның «Файнэншл таймс» солуну бижээн. СЭКП-ниң акша-хөреңгилери Грецияның, Кипрниң, Швейцарияның, Австрияның, Германияның Федеративтиг Республиказының, Великобританияның, АКШ-тың болгаш өске-даа чурттарның банкыларында шыгжаттынган магат чок деп, Дж. Кролл санап турар. Совет Коммунистиг ёзу-чурумнуң чажырып каан ол бүгү акша-хөреңгилериниң түңү 1991 чылда сандарап дүшкен ССРЭ-ниң эвилелдешкен республикаларының Барыын чүк чурттарынга бээр өрезиниң түңүндең ажыг болуп магат чок деп, Дж. Кролл чоокта чаа Англияның «Лондон таймс» солунунга берген интервьюзунга медеглээн.

СЭКП-ниң даштыкы чурттар банкыларында шыгжаан акша-хөреңгилерин илередир талазы-биле бодунуң истелгезин Дж. Кролл ам дөрт ай дургузунда чорудуп келген болгаш сезиктиг 22 агар санарны тыпкан. Ынчаарга ол бүгү агар саннар 1985 чылдың сөөлүнде ажыттынган.

ПХЕНЬЯН. Атомнуг энергия талазы-биле делегей агентилелиниң (МАГАТЭ-ниң) бөлүк эксперттери Корей Улустуң Демократтыг Республиказынга ийи неделя, бирээр чугаалаарга, чартык ай дургузунда хыналда кылгаш, Соңгу Корейден чоокта чаа чорупкан. КУДР-ниң атомнуг энергия берип туаар бүгү черлеринге МАГАТЭ-ниң төлээлекчилери барып, хыналданы кылган. Ук хыналданың түңнелдерин олар МАГАТЭ-ниң баштаар чериниң 1992 чылдың июнь 15-те, дүүн болур хуралынга илеткээр ужурлуг турган.

ВАШИНГТОН. Террористерни (өлүрүкчү кем-херек үүлгедир кижилерни, бирги ээлчегде палестин террористерни) Иракты деткип турары Американың Каттышкан Штаттарынга шагда-ла билдингир турган. Ынчалзажок АКШ-тың президентизи турган Р. Рейган, амгы президентизи Дж. Буш сөөлгү сес чыл дургузунда Иракты удуртулгазын ол дээш чаңгыс-даа катап буруу шаап көрбээн. Терроризмни деткип турар чурттарның даңзызындан Иракты АКШ-тың администрациязы 1982 чылда казып каапкан. Чылдагааны — Иракты байлак нефтизин садып алыр дээш ол чурт-биле дөрт харылзааны үспези болган деп, «Вашингтон пост» солун бижээн.

(РосИТА—СЧТА).

ЧАА СОЛУН ТУРГУСТУНГАН

РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизи Людмила Перкинаның Москвадан дамчытканын ёзугаар алырга, «Век» («Чүс чыл») деп чаа солун тургустунган болгаш ооң бирги номери парлаттынган. Неделя санында үнер солуннуң номчукчулары — Россияның ажылгыр-тывынгыр кижилери болгаш хөреңгитен бөлүктери.

Чаа солунну кымнар тургусканыл? Ооң тургузукчулары Россия кооператорларының болгаш ажылгыр-тывынгыр бүдүрүлгечилериниң лигазы, «Автоваз» каттыжыышкынның төлээлекчилери, «Информация үе-чадазы» деп акционер ниитилели. Солунну бүрүткедиринге болгаш өске-даа бүгү чарыгдалдарын ыяттаарынга, ону акшаландырарынга олар чаңгыс эвес, а элээн каш миллион рубльди чарыгдап үндүрген.

Чаа солуннуң баштайгы номерин парлаар кылдыр бүрүн белеткеп алган сөөлүнде, ооң редакциязының ажылдакчылары телефон дамчыштыр хөй номчукчулар-биле чугаалажып, олардан элээн каш айтырыгларны салган. Чижээ, чаа солуннуң угланыышкыны кандыг болур ужурлугул? Кандыг айтырыгларны бодунуң арнынга колдадыр парлаары күзенчиг болурул? Өске солуннарны үлетпүр кижилери садып алырындан хосталыр төлээде, солун редакциязы чүнү кылза чогуурул?

Телефон дамчыштыр чугаа кылган номчукчуларның хөй нуруузу мынчаар харыылаан: «Чаа тургустунуп турар ортумак аңгының солуну болур «Век» кандыг-бир партияның удуртулгазындан болгаш салдарындан бүрүн хостуг, шуутла бот-тускайлаң солун болур ужурлуг». Номчукчуларның күзелдерин ёзугаар, оларның угаан-бодал, культура база экономиктиг эрге-ажыктарынга дүүштүр чогуур медээлер-биле чаа солун хандырып шыдаар болза, олар ону күзелдиг-биле чагыдып алырын, материалдыг деткимчени көргүзерин редакцияга аазааннар. Кайы хүнде солуннуң ээлчеглиг номери үнзе номчукчуларга таарымчалыг болурул? Бо айтырыгга номчукчуларның хөй нуруузу пятница хүнүн адаан.

ЧҮҮЛДҮГ САНАЛДАР

Уран чүүлдүң бо ийи хоочуннары аныяктарга сыгыт, хөөмей талазы-биле тодаргай дузаны чедирип, тыва чоннуң чаагай чаңчыл-талантыларын салгакчыларынга арттырган дээрзин үнелээр мен. Аныяк сыгытчылар Сүт-Хөл кожуундан чаңгыланып үнүп турарында Хунаштаар-оол Ооржактың улуг-хуузу бар дээрзинге бүзүрээр мен.

Андрей Чүлдүм-оол акыйның мээн-биле чажыт, ам шеригде Сараакай дээр оглунуң бичиизинден-не сыгыртырын ада салгаан салым-чаяаны деп бодаар мен. Ийе, Өвүр чурттуг, сураглыг сыгытчы Санчы Кызыл-оолдуң төрели Геннадий Туматтың база оон оглунуң үнүн сцена кырындан, телевизордан, радиодан көрүп, дыңнап, таалап шаг болдум.

Чоокта чаа телевизорга Хунаштаар-оол аныяк-өскенге чагыг сөзүн бергеш, сыгыртыптарга, «хөөкүйнү көр, хөрек дээрге хос чүве-биле дөмей аа» деп, ачамның үнелеп органын дыңнааш, Хунаштаар-оолдуң чагыг-сөзүн хумагалыг сактып-бодап чору мен.

«Мээң адам Идам ашак тоолдаарда, алганырда игилди ажыглап чораан. Меңээ игил ойнаары ачамдан дамчып келген. Игилге хөглүг кожаңнарны, тыва ырларны, тоолдарны ойнааш күүседириимден аңгыда, аң-мең огурарын, буга бустаарын, янзы-бүрү куштар үннерин өттүнер мен» дээш, Андрей Чүлдүм-оол аян тударга, солун-на чорду. Кижи-кижиниң сонуургалы аңгы. Хоочуннарның чагыг-сөзү черле солун болгаш ажыктыг. Улустуң чогаалчызы К-Ө. Кудажы кончуг-ла шын демдеглеп, сактып бижээн: «Орус кижи турумчуп, чурттаар дээн черин шилиирде, суг, хөрзүн көөр. Тыва кижи одар-белчиир дээш, дагның бажы көөр» деп. Тыва кадай төрүп берген дыңгылдайлаан, хөөмейлээн аныяктарга Хунаштаар-оол, Чүлдүм-оол ышкаш кижилерни хүндүлеп, ат-алдар-даа тыпсырда, дадаштырза эки боор деп саналдыг мен. Шаанда чамдык кижилерниң ат-алдар чедип аары ындыг-ла берге эвес турган. Сценага ийи-чаңгыс ырлаптарга-ла, алдарлыг атты берип турган.

«Тыва Республиканың алдарлыг хөөмей-сыгытчызы» деп ат бээр дээр болза, Улуг-Хемде Тумат Кара-оол, Андрей Чүлдүм-оол, Кызылда Дарыма Ооржак, өлген-даа болза, Санчы Кызыл-оол сугларны саналдаар мен. Амгы сыгытчыларда Геннадий Туматтың сыгыт-хөөмейи онза. Бо сыгытчының бодаарымга, чон мурнунче шоолуг-ла көскүленииээр хөннү чок хире. Кежээниң-не телекөрүкчүлер «Байыр чедириишкини» деп дамчыдылганы сонуургал-биле көрүп турар. Геннадий Тумат экранга көстүп кээр болза дээн бодал мени дүвүредип чоруур. Чон-даа үнү дыңнавас, бир мактаан азы бактаан киживисти дээрже үндүр мактап, черже киир бактай бээривис эрги чаңчыл деп бодаар мен. Чижээ, Дээди Совет-даа секретары турган, хүндүлүг Кыргыс Дипга бир башкы кижиге ат-алдар, шаңнал-мактал тывыспааның хомудап бижээн. Улуг албан-дужаалга чораан, хөөкүй башкыже дарганың ээ көрбээни хомуданчыг кылдыр мээн сагыжымда аңчыг артып калды. Тоолчу Андрей Ыдамович Чүлдүм-оолга эртемден Зоя Кыргыс тоолчу Баазанайның 100 чыл юбилейинге «Шын» солуңга улуг үнелел бергенинге өөрээн мен. Хоочун тоолчуларывыс шыпап-ла эвээжеп калган. Баазанайны адаваска безин ооң соонда тоол мастерлери Сарыг-Хаа Тюлюш, Амырбит Кыргыс, Сарыг-Шыыр Кыргыс, Бойду Тумат, (Дүктүг-Хуна) Бегзи Тюлюш Улуг-Хемден ийи-ле чыл иштинде бурганнадылар. Улуг-Хемде улуг назылыг шыырак тоолчулардан ам Арыг-Бажында Андрей Чүлдүм-оол, Арыг-Үзүүнде Шойдак-оол бар. Оларның назы-хары чеден чоокшулаан. «Оларны Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнүнге хүлээп алза?» дээн эш Кыргыстың саналын деткидим.

Лада МОНГУЛ-ООЛ.
Студент.

Делегей чергелиг «Хөөмей» симпозиуму даарта ажыттынар

ХЕРЭЭЖЕННЕР БАЗА СЫГЫРТСЫН

Чогум сыгыт, каргыраны бичиимде-ле күүседип эгеледим. Бодумда сыгытчының салым-чаяаны барын эскергеш, Ак чурттуг Ооржак Болдуудан дыңнап өөренип алган мен. Ол кижи сыгыт, хөөмей, каргыраны тулган күүседир турган кижи чүве ийин. Амгы үеде хөрек-боостаа ырының беш хевирин — хөөмей, каргыраа, сыгыт, борбаңнадыр, эзеңгилээрни күүседип чор мен. Хөөмей — өлей ырның аялгазындан, сыгыт, борбаңнадыр — хөөмейден тывылган, а каргыраа — кара-баарзык дээр куштуң үнүнден, ынчаарга эзеңгилээри каргыраа-биле төрелдешкек. Бо беш хевирге үннер аңгы-аңгы кирип турар. Чижээ, хөөмейниң шыырак мастер үш үнге, а сыгытчы база үш азы ийи үнге күүседип болур. Оларның хевирлери база аңгы-аңгы. Чижээ, сыгыт үш аңгы хевирлиг: узун, делгем, хөректиң ааны. Думчук-биле аасты ажытпайн база сыгыртыр. Хөөмейде база үш аңгы хевир бар: буга хөөмейи, өлей хөөмейи, кошкун хөөмейи. Мен бо беш аңгы хевирге беш аңгы аян-биле күүседир кижи мен. Ынчангаш аныяк-өскенни бо бүгү хевирлерге ыяк өөредири мээң бир улуг сорулгам болур.

Бистиң хоочун сыгытчыларывыс Ак-оол, Дакпай, Санчы суглар безин чаңгыс азы ийи хевирге күүседип чордулар. Ынчангаш амгы үениң талантылыг аныяктарын, кижи бүрүзүн үш азы беш хевирлерге күүседир кылдыр өөредиринге негеп келген. Чолдак, кыска сыгыртыр, каргыраалаар улус турар. Ол чүге ындыгыл дээрге, башкылал методиказының аайы-биле өөренмээн, бодунуң үнүн болгаш боостаа органнарын эки сайзырадып албааның ужурунда. Бо анык-өскенниң концерттеринге киржип, сыгыт, хөөмей, каргыраны күүседип турары биске өөрүнчүг, солун болуп турар. Чүгле тыва чоннуң улусчу аас чогаалынга даянгаш, ёзулуг чиңгине аялгаларны чидирбейн, күүседири күзенчиг. Ынчалза-даа эстрада хевирлиг, дүрген, шимченгир, хөглүг, ажыы-биле чугаалаарга, арай синленгимээр апар чыдары хомуданчыг. Сөөлгү үеде колдуунда-ла ансамбльдер хыйыладыр кожамыктаар болу берген, ол кайыын келген аялгал, хоочун мастерлерден бе? Эрги шагның аялгазындан бе? Чок. Ол ойтулаашка ойнап турган аныяктарның кожамыының аялгазы-дыр. Чүү дээш шупту ол аялгаже халчып турарыл. Ойтулаашталп турар улус бис бе? Ону амгы үеде кым-даа эскербейн турары элдеп чүве. Ол дыка хомуданчыг-дыр. Ёзулуг сыгыт, хөөмей, каргыраны сала бээрге, тускай овур-хевирлиг болгаш каттышкан тускай чараш аялгалыг. Кончуг хоюг аялга-биле бадырыптарга, көрүкчүлер-даа, күүседикчилер-даа таалалга алзыр. Ураадыр, кударадыр бадырарга, үян, муңгак кижилер ыглажып орар ужурлуг. Ынчаар ёзулуг чедиишкин көстүп келир.

Ха-дуңмам, арат-чонум, эрги, чараш тыва аялгаларже эглип, хая көрнүп көрүңер даан. Хөөмей талазы-биле бурунгаарлап орарывыс экидир, ынчалза-даа сыгыт, хөөмейниң чиңгине аялгаларын чидирип алыр болзувусса, овур-хевиривисти, тыва мөзү-шынарывысты чидиргенивис ол. Моон соңгаар ансамбльдер удуртукчулары, ылангыя культура министерствозу бо айтырыг талазы-биле сагыш салза чугула боор. Ынчангаш хоорайлар, көдээ школаларже эки белеткелдиг хөөмейжилерни чорудуп, программага киирип өөредир болза улам эки. Белеткел чок башкылар чаш, чараш үннерни үреп болур. Бир эвес ам боданмас болзувусса, өскээр чогаадып, чараштап чорзувусса, Европа чурттарының улуг аялгазынче шилчий бээри чайлаш чок деп бодаар мен.

Өске чурттар тыва улустуң сыгыт-хөөмейин билир эвес, оларга солун-на ыйнаан, ынчалза-даа чиңгине аялгавысты арттыраалынар. Чер-черлерниң сыгытчыларының аайы-биле сыгыт-хөөмейниң аялгаларын үреп чор бис. Сыгыт база тыва литературлуг дыл дег болур ужурлуг.

Аныяк сыгытчыларга бичии сүмем база бар. Чаа эгелеп чоруурлар тыныш, боостаа органнарын шын ажыглап билбес болза, шуут-ла сыгыт, каргыраадан үнүп болур. Орта өөредирде аргалыг-ла болза, салым-чаяанныг кижилер херек. Баштай тыныштыг чөптүг ажыглаар, шын тыныш алгаш, өкпени эки башкарып өөренири чугула. Сыгытчы болуксаар кижи кончуг турумтуг, бодунга шынгыы негелделиг, тыныштыг үндүрүп, ишкээр үр үеде тыртып билир херек. Бичии уругларны албадап болбас. Кулаанга үнүн боду дыңнап турар болза кончуг эки. Кезээде-ле күш-биле үн салып турбас. Боостаа ыжып, тунуп, ириинеп болур. Соокка база сыгыртып болбас, хөй ыт-шимээнниг черлерге база таарышпас. Чүге дизе ыт-шимээнни эрттир азы ажыр салыр дээш, үнүн үреп болур. Соок, газтыг суг, мороженое ышкаш кылымал чүүлдер үнге, боостаага хоралыг. Изиг сүт, чиг дагаа чуургазы, үстүг чемнер чиири чугула.

Бир эвес боостааңар дырбай берген таварылгада стрептоцид дузалыг. Сыгыртыр кыс уруглар бар-дыр. Оларга хамаарылган кандыгыл дээрге, ындыгларны деткиир мен. Ында кандыг-даа бужар-бак чүве чок. Иезиниң төрүп каан боостаазы, бойдустуң тускай, чараш аялгазын кыс уруглар чүге ажыглап болбас боор. Эң-не баштай шаанда шагда сыгыт-хөөмей херээжен кижиден тывылган деп чугаа бар. Ол шын боор чадавас. Үе-шаг өскерлип, херээжен чонну куду көрүп чораан үелерниң-не салдары-биле херээжен чоннуң сыгыртыры читкен, харын-даа хорул турган чадавас.

Канчап херээжен министрлер, президентилер бар-дыр. А херээжен сыгытчы мастер чүге турбас деп. Бодум хуумда Мөңгүн-Тайга чурттуг сыгытчы уруувуска ажыктыг сүмелерни берип турар мен. Хөндeлеңден бир бичии уруг меңээ үнүн дыңнаткан... Бодумнуң школа-интернатта үш урууум бар. Чүү деп чүү дээр, кыс үннер база тускай, чараш-ла-дыр. Оларны деткиири чугула. Оларның дузазындан «Тыва кызы» дээн ышкаш ансамбльдер-даа тургускай-ла бис. Маңчакайның, Ак-оолдуң, Дакпайның, Хунаштаар-оолдуң сыгыт, хөөмейниң пластинкаларлан дүжүрүп бижээш, радиога дамчыдар болза эки. Чүге дээрге, аныяк-өскен өөренир, оон үлегер алыр болгай. Шынап-ла, чараш аялгаларны чиик болгаш хоюг үннерни сыгытчы азы каргыраажы кижилерден дыңнап өөренир ужурлуг. Ынчангаш тыва чурту сыгыт-хөөмейниң аалы, төрүттүнген чери деп чүвени делегей чергелиг «Хөөмей» чыыжынга киржип келген даштыкы чурттарның төлээлеринге бүзүредир ужурлуг бис.

Хунаштаар-оол ООРЖАК.
Кызылдың уран чүүл училищезинде сыгыт-хөөмей эртеминиң башкызы.

«СУДУР НОМЧУУР ЛАМА ЭВЕС МЕН»

Сөс берип тур бис

Тываның «Алдын-Богда» сарыг-шажын эвилелиниң тургузукчу чыыжының тыва чонга база Тыва Республиканың Президентизинге кыйгырыынга хамаарыштыр, ында меңээ хамаарышкан чүүлге удурланыышкынымны илередип, тайылбырны кылдым.

Кыйгырыгның үшкү пунктузунда «Тыва Республиканың Сайыттар Чөвүлелиниң чанында шажын талазы-биле төлээлекчизи Дамдын Санчаевич Куударның бодунуң чедимче чок таптаашкынныг ажылының хараазында чүдүкчүлерниң идегелин чаалап ап шыдаваанын силерге дыңнадып каалы. Оон буруузу-биле Тываның шажын шимчээшкинин чоокка чедир-ле шуудап шыдаваан, оран-суур, бажын-балгат-даа чок, чер-черлерде хоозун, меге, адаттыныкчы «лама» мен деп чоруур, чиижен, алыксак-чиксек кижилер тыптып, чонну мөлчүп чоруп турар апарган. Ол бүгүнү Д. С. Куударның хайгаараар, хынаар ужурлуг дорт хүлээлгези-дир. Ынчангаш ук дарганы ажыл-хүлээлгезинден дарый хостаарын дилеп тур бис. Оон орнунга ажылдап шыдаар, чонунга бердинген кижиден томуйлаарын дилединис» деп негелде кылган.

Ийе, ажылымда четпестер чок, шупту чүвени эки кылып турган мен деп черле чугаалавас мен. Ындыг-даа болза, мээн чонга бердингени, бердинмээнимниң дугайында үстүнде айыттынган буруудадыышкыннар-биле балыткаары болдунмас. Оон-биле чүгле мээн бодумга хамаарыштыр, мени шажынны узуткаазын дээш партияның олуртуп кааны, бистиң-биле чаңгыс сеткилдиг эвес кижи деп турарларның талалакчылары чөпшээрежип болурлар. А херек кырында ол ындыг эвес, амгы экономиктиг чедимче чок байдалда турарывыс үеде, ону ындыг-ла амыр, доп-дораан хөгжүдүп, бедик деңнелче көдүрүп алыры берге дээрзин билип, шажын айтырыын эмин эрттир хөрек-чүректиң куруг көдүрлүүшкүнү-биле шиитпирлеп болбас дээрзин чоннуң көвей кезии билир дээрзинге бүзүрээр мен. Шажынны катап хөгжүдериниң айтырыгларынга шаптараазыннар ам-даа хөй туруп болур. Сан-хөөзүн быжыглаары, материал-техниктиг баазазын хөгжүдериниден эгелээш, эң кол чүве — кадрлар өөредип алырынга чедир. Ол айтырыгларны республикага шажынның төп эргелели чокка шиитпирлээри берге. Ынчангаш ындыг эргелелди тургузарын дүргедедири-биле Тываның сарыг-шажынчыларының улуг хуралын эрттирериниң организастыг комитедин Андрей Чолдак-оолович Ашак-оолду баштадыр, шажын ниитилелдериниң даргаларының каттышкан хуралынга 1991 чылдың октябрь 4-те тургускан. Орта оргкомитет кандыг ажылдарны кылза чогуурул дээрзиниң дугайында бодумнуң саналымны кииреримге, ону хүлээп алгаш, оргкомитет ажылдап кирерингe белениң илергейлээн. Ындыг-даа болза, оргкомитет, ол чыышты сес ажыг айларның иштинде чыып чадашкаш, шажын ниитилелдериниң төлээлери деп 20 хире кижиниң чыылган черинге, чамдык Эрзин, Бай-Тайга болгаш Кызылда шажын ниитилелдериниң даргаларының чок черинге эрттиргеннер.

Ол хуралга Тываның бүгү районнарының төлээлери келген дээр болза шын эвес апаар. Шынында район бүгүдезинден төлээлерни келдирер ужурлуг турган. Тывага шажын шимчээшкининиң шуудадырынга изиг күзелдиг, ол дээш ажылдаар ужурлуг шажын ниитилелдериниң удуртукчуларындан тургустунган оргкомитет мынчаар ажылдааш, оон түңнелин менче чая каап, мени буруудаткан-дыр. Чүдүкчүлерниң идегелин чаалап ап шыдаваан дээрге, мен хүрээге хурал хураап, ном номчуп олурар лама эвес-ле болгай мен. Шажын органызастаарының оран-сава, бажын-балгат чогунга мени буруудаарга, канчап-даа таарышпас. Ол айтырыгларны шажын организациялары шиитпирлээр ужурлуг. Албан черлери, организациялар болгаш чон даа шаа-биле дузалажып турар болгай. Бо берге үеде Сайыттар Чөвүлели материалдыг, моральдыг-даа деткимчени берип турар.

Владимир Кара-Салдың даргалааны Кызылда шажын ниитилелинге чаа «ГАЗ-53» маркалыг машинаны-даа, эвээш-даа болза акшаны-даа 1990 чылда-ла берген. Чадааның үстүү хүрээзин, культураның, төөгүнүң болгаш архитектураның тураскаалы кылдыр катап тударын күрүнениң бюджет акшазы-биле кылыр. Ам безин ол сорулга-биле, төлевилел-смета кылырынга 400 муң акшаны чарыгдаан. А баштайгы ээлчегниң тудуун кылырынга 250 муң акшаны берип турар.

Ынчангаш шажын шимчээшкининиң шапкынчылдар, мегечи ламалар турбазын деп бодаар болза, шажын организациялары, оон ажылдакчылары эки ажылдап, лама мен деп келген кижи-ле бүгүдезин ажылдадып ап, чон мегеледип турбайн, ындыг кижилерниң эртем-билиин, мөзү-шынарын хынап тургаш ажылдатпас болза хоржок. Ындыг фактыларның турганының дугайында чаңгыс эвес удаа массалыг информацияның чепсектерин дамчыштыр чугаалап-даа турган мен. Мээң кижи мөзүмнүң, чонга кандыг хамаарылгалыымның дугайында кады ажылдап, чурттап чорааным эш-өөрүм, чонум билир.

Дамдын КУУЛАР.

ТЕЛЕПРОГРАММА ОРНУНГА

16 — ВТОРНИК. БИРГИ ПРОГРАММА. 6.00 шакта медээлер-биле таныштырар. 6.45 шакта «Эртен» деп дамчыдылга. 9.15 шакта «Байлар база ыглажыр» деп уран-чечен телефильмни көргүзер. Оон улаштыр футбол талазы-биле Европа чемпионадындан дамчыдылга. 15.20 шакта «Оъттар дазылдары» деп уран-чечен телефильмниң 2-ги сериязы болур. 19.15 шакта «Байлар база ыглажыр» деп уран-чечен телефильмни көөр бис. 21.25 шакта «Дузакта» деп уран-чечен телефильмниң 1-ги сериязы.

ИИИГИ ПРОГРАММА. 8.00 шакта медээлер дамчыдар. 14.00 шакта футбол талазы-биле Европа чемпионадындан көргүзүг. 16.25 шакта «Уругларның күзелдери» деп хөй сериялыг фильмниң 6-гы сериязы. 20.00 шакта медээлер. 20.30 шакта «Югослав вариант» деп фильмниң 1-ги сериязын көргүзер. 22.05 шакта ооң 2-ги сериязы.

НАЙЫСЫЛАЛЫВЫС КЫЗЫЛДАН. 18.45 шакта «Чечен менде...» деп дамчыдылга. 19.15 шакта «Экивенер!» деп информастыг программа. Оон улаштыр медээлер.

17 — СРЕДА. БИРГИ ПРОГРАММА. 6.00 шакта медээлер-биле таныштырар. 6.45 шакта «Эртен» деп дамчыдылга. 9.15 шакта көрүксээривис «Байлар база ыглажыр» деп уран-чечен телефильм. 15.50 шакта «Ынчаар болур-даа» деп уран-чечен телефильмниң 1-ги сериязын көргүзер. 19.15 шакта «Байлар база ыглажыр» деп уран-чечен телефильмни көөр бис. 21.25 шакта «Дузакта» деп уран-чечен телефильмниң 2-ги сериязы болур.

ИИИГИ ПРОГРАММА. 8.00 шакта медээлер-биле эгелээр. 8.50 шакта «Хостуг үеде» деп дамчыдылга. 16.15 шакта «Күскү белек» деп уран-чечен фильм. 17.25 шакта христиан шажын программазы. 21.15 шакта «Уран чүүлдер фестивалынга уткуштур» деп дамчыдылга.

НАЙЫСЫЛАЛЫВЫС КЫЗЫЛДАН. 18.10 шакта «Салгынчыгаш» деп дамчыдылганы көөр бис. Оон улаштыр уругларга фильм болур. 19.20 шакта «Тыва черде» деп дамчыдылга.

18 — ЧЕТВЕРГ. БИРГИ ПРОГРАММА. 6.00 шакта медээлер. 6.15 шакта «Эртен» деп дамчыдылга. 9.25 шакта «Байлар база ыглажыр» деп уран-чечен телефильмни көргүзер. Оон улаштыр мультфильм болур. 11.00 шакта футбол талазы-биле Европа чемпионадындан дамчыдылга. 15.20 шакта «Ынчаар болур-даа» деп уран-чечен телефильмниң 2-ги сериязы. 16.55 шакта уругларга «Арсланның ужурадыглары» деп уран-чечен фильмниң 1-ги сериязы болур. 18.20 шакта «... Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа өрү назылыгларга» деп дамчыдылга. 19.20 шакта футбол талазы-биле Европа чемпионады. 20.05 шакта «Байлар база ыглажыр» деп уран-чечен телефильмни көөр бис. 21.25 шакта футбол талазы-биле Европа чемпионады. 02.00 шакта футбол талазы-биле Европа чемпионадындан дамчыдылга.

ИИИГИ ПРОГРАММА. 8.00 шакта медээлер дамчыдар. 10.05 шакта «Эрте-бурунгу вулканның ийлеринде» деп дамчыдылга. 14.00 шакта футбол талазы-биле Европа чемпионады. 21.05 шакта «Күскү белек» деп уран-чечен фильм. 23.30 шакта Россия Федерациязының Дээди Совединиң сессиязындан дамчыдылга.

НАЙЫСЫЛАЛЫВЫС КЫЗЫЛДАН. 18.05 шакта «Чалыы үевистиң ырлары» деп дамчыдылга болур. Оон улаштыр «Экивенер!» деп информастыг программа. 19.25 шакта хөгжүмнүг байыр чедириишкиннери.

«УРААНХАЙ» ВИДЕОДАМЧЫДЫЛГА. 20.00 шакта «Дашта хылыш» деп мультфильм. 21.50 шакта «Бажынга чааскаан» деп уран-чечен фильмни көргүзер.

19 — ПЯТНИЦА. БИРГИ ПРОГРАММА. 6.00 шакта медээлер-биле таныштырар. 6.45 шакта «Эртен» деп дамчыдылга. 9.15 шакта «Байлар база ыглажыр» деп уран-чечен телефильмни көргүзер. Оон соонда «Кинопанорама» деп дамчыдылганың соон дарый «Аян-чорукчулар клуву» деп программа болур. 12.00 шакта медээлер. 12.20 шакта футбол талазы-биле Европа чемпионадындан дамчыдылга. 15.20 шакта «Манаар бис, чедип кээр сен...» деп уран-чечен телефильм. Оон улаштыр мультфильм болур. 14.55 шакта «Арсланның ужуралдары» деп уран-чечен фильмниң 2-ги сериязы. 18.00 медээлер. 19.35 шакта футбол талазы-биле Европа чемпионады. 20.20 шакта «Леннебергиден келген Эмиль» деп уран-чечен фильм. 21.50 шакта «ВиД» бодунуң көргүзүглерин бараалгадыр.

ИИИГИ ПРОГРАММА. 8.00 шакта медээлер-биле таныштырар. 8.20 шакта «Ажылгыр-тывынгыр кижилер уези» деп дамчыдылга болур. 14.00 шакта футбол талазы-биле Европа чемпионады. 23.30 шакта Россия Федерациязының Дээди Совединиң сессиязындан дамчыдылга.

НАЙЫСЫЛАЛЫВЫС КЫЗЫЛДАН. 18.00 шакта медээлер. 18.15 шакта Тывага үндүрүг дугайында дамчыдылга. Оон соонда медээлер болгаш чарлалдар. 19.00 шакта «Хөөмей» деп делегей чергелиг фестиваль.

20 — СУББОТА. БИРГИ ПРОГРАММА. 7.55 шакта медээлер дамчыдар. 13.20 шакта мультфильм. 13.30 шакта «Немецтер делегейниң ийиги дайынында» деп телефильмниң 2-ги кезээ. 16.30 шакта «Дириг амытаннар аймаа» деп дамчыдылга. 21.25 шакта «Ужуп чоруур стюардесса» деп уран-чечен телефильм, (Италия). 22.45 шакта «Жиголо болгаш Жиголетта» деп кыска метражтыг уран-чечен телефильмни көргүзер.

ИИИГИ ПРОГРАММА. 8.00 медээлер. 9.00 шакта баскетбол допчулалы. 13.15 шакта «Левша» деп уран-чечен фильм болур. 20.00 шакта медээлер. 21.30 шакта «Ак-көк далай чанынга» деп уран-чечен фильм. 23.30 шакта Россия Федерациязының Дээди Совединиң сессиязындан.

«УРААНХАЙ» ВИДЕОДАМЧЫДЫЛГА. 19.00 шакта музыкалыг программа. 20.00 шакта мультфильм болур. 20.15 шакта концерт көргүзер. 20.40 шакта «Үениң судалы» дамчыдылга.

Чарлалдар самбыразы

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ ИНСТИТУТТАРЫНГА КИРЕР КҮЗЕЛДИГЛЕРГЕ

Бурятияның көдээ ажыл-агый институду июнь 22-де ол институтка кирер күзелдиглерге математика болгаш биология талазы-биле консультацияларны эрттирер.

Айтырыг тургузуп келир чери: Кызыл хоорай, Көдээ ажыл-агый министерствозу, кадрлар килдизи, телефоннары 3-41-44, 3-12-64.

КЫЗЫЛДЫҢ № 11 ПРОФЕССИОНАЛ-ТЕХНИКТИГ УЧИЛИЩЕЗИ

дараазында мергежилдерге сургуулдар хүлээп алырын чарлап тур:

1. даштыкы хептер дааракчызы;
2. чиик хептер дааракчызы;
3. хеп быжыкчызы;
4. электромонтер
5. киномеханик;
6. радиомеханик.

Өөренир хуусаазы бир чыл. Билдириишкиннерни июнь 15-тен август 25-ке чедир хүлээп алыр. Сургуулдар доктааткан чурум ёзугаар стипендияны алыр. Общежитиеге шуут-ла чурттаар чер тыппааннарны хүлээп алыр. Билдириишкиннерни Кочетов кудумчузу, № 141 адреске, а даштыкы болгаш чиик хептер дааракчыларының база быжыкчыларының мергежилдериниң талазы-биле — Пальмбах кудумчузу, бажың № 27 адреске хүлээп алыр. Хүлээп алыышкынны беседалажыышкын түңнели-биле кылыр.

Билдириишкинге ортумак эртемниң дугайында аттестадын, эмчи шынзылгазын, күш-ажыл дептериниң хоолгазын, 3x4 см хемчээлдиг ийи фото-чурукту, чурттап турар черинден өг-бүле байдалының дугайында шынзылганы, ажылдап азы өөренип турган черинден характеристиканы кожар.

Каяа-даа ажыглаттына бээр амгы үеде ажыктыг бо мергежилдерни чедип алырынче далажыңар, аныяктар!

ДЭЭРГИЛЕР! 1992 ЧЫЛДЫҢ ИЮНЬ 17-ДЕ БОЛУР АУКЦИОН САДЫЫНГА КЕЛИРИНЧЕ БАРААН-ЧИГ ЭТТИҢ «САЯН» БИРЖАЗЫ СИЛЕРНИ ЧАЛАП ТУР!

Бараан болгаш чиг эт аймааның аукцион садыы 1992 чылдың июнь 17-де хүндүскүнүң 2 шакта биржаның улуг өрээлинге эгелээр.

Аукцион садыынга дараазында бараанннарны болгаш чиг эт аймаан делгеп садар:

- — тудуг материалдары;
- — чүък дажыглаар болгаш чиик автомашиналар;
- — чиик автомашиналарның артык кезектери;
- — электри дериглери болгаш станоктар;
- — химия үлетпүрүнүң продукциязы;
- — дилиг материалдары болгаш дилген материалдардан кылыглар;
- — кабель аймааның продукциязы;
- — чоннуң хереглел бараанннарының хөй дээжизи. Ында янзы-бүрү бараанннар бар.

Тыва Республиканың хууда хамаатылары болгаш бүдүрүлгелери, организациялары аукцион садыынга киржип болур. Бараанннарны садып алыр азы садыглаар талазы-биле аукционну организастап турар.

Аукцион садыынга киржириниң билет өртээ 100 рубль хемчээлдиг. А магадылал дадывырның хемчээли — 1000 рубль, магадылал дадывыр салганнар бир эвес бараан садып албас азы боттарының бараанннары сайгарылбайн баар болза, магадылал дадывырын аукцион садыы доозулган сөөлүнде, ээлеринге дедир эгидип бээр.

Аукцион садыынга киржириниң чагыын дараазында адрести ёзугаар чорударын дилеп турар:

667000, КЫЗЫЛ ХООРАЙ, КРАСНОАРМЕЙСКАЯ КУДУМЧУЗУ, БАЖЫҢ № 76, телефоннары 3-80-23, 3-85-23.

1992 ЧЫЛДЫҢ ИЮНЬ 17-ДЕ БОЛУР АУКЦИОН САДЫЫНЫҢ ҮЕЗИНДЕ САЙГАРЫП САДЫГЛААР БАЖЫҢ КВАРТИРАЛАРЫНЫҢ ДАҢЗЫЗЫН ДАРААЗЫНДА ТАЙЫЛБЫР-МАЙЫКТАН БИЛИП АП БОЛУР.

1992 ЧЫЛДЫҢ ИЮНЬ 17-ДЕ АУКЦИОНГА САДАР КВАРТИРАЛАР ДАҢЗЫЗЫ

1. Чаңгыс өрээлдиг квартира, Белогорск хоорайда панель бажың, 1991 чылда ажыглалга кирген, 32,88 дөрбелчин метр ниити шөлдүг, 15,7 дөрб. м. чурттаар шөлдүг, бажыңның 5-ки каъдында, санитар белдири аңгы, телефон чок, баштайгы өртээ 250000 рубль.

2. Ийи өрээлдиг квартира. Титов кудумчузунда, тууйбудан тудуп, 1967 чылда ажыглалга кирген, 39,3 дөрб. м. ниити шөлдүг, 29,7 дөрб. м. чурттаар шөлдүг, бажыңның 2-ги каъдында, сан. белдири амгы үениң, телефоннуг, баштайгы өртээ 150000 рубль.

3. Үш өрээлдиг квартира. Чүлдүм кудумчузунда, панель, 1988 чылда ажыглалга кирген, 70,27 дөрб. м. ниити шөлдүг, 44,7 д. м. чурттаар шөлдүг, дөртку каътта, телефоннуг, баштайгы өртээ 300 муң рубль.

4. Тос каът бедик бажыңның дөртку каъдында 3 өрээлдиг квартира, адрези: Ангарский бульвар (бульвар дээрге, чадаг улус чоруур ногаанчыткан сесерликтер дээн француз сөс), улуг панельден туткаш, 1990 чылда ажыглалга кирген, 69,95 дөрб. м. ниити шөлдүг, 44,7 д. м. чурттаар шөлдүг, өрээлдери аңгы-аңгы, чиигээр чери болгаш чунар бажыңнаар өрээлдери база аңгы, телефон чок, баштайгы өртээ 350 муң рубль.

5. Кызыл хоорайның Кечил-оол кудумчузунда үш өрээлдиг болгаш тууйбудан туттунган, 1975 чылда ажыглалга кирген, 59,36 д. м. ниити шөлдүг, 40,9 д. м. чурттаар шөлдүг квартира, бажыңның 5-ки каъдында болгаш хүннээрек, мурнуу талазында балконнуг, телефон бар, баштайгы өртээ 200 муң рубль.

6. Кызыл хоорайның Лопсанчап кудумчузунда панельден туттунган болгаш 1988 чылда ажыглалга кирген бажыңның 3-кү каъдында 3 өрээлдиг квартира, 69 д. м. ниити, 44,70 д. м. чурттаар шөлдүг, санитар белдири тускай, телефон чок, баштайгы өртээ 200 муң рубль.

7. Минусинск хоорайда тудуг кылырынга ажыглаар чер участогу, ооң хемчээли 800 дөрбелчин метр, баштайгы өртээ 80 муң рубль.

8. Калинин кудумчузунда панельден туткан болгаш 1981 чылда ажыглалга кирген бажыңның 4-кү каъдында 66,6 д. м. ниити шөлдүг, 41,42 д. м. чурттаар шөлдүг болгаш 3 өрээлдиг квартира, санитар белдири болгаш өрээлдери аңгы-аңгы, телефон чок, баштайгы өртээ 220 муң рубль.

9. Красноармейская кудумчузунда тууйбу бажыңда ийи өрээлдиг квартира, 1974 чылда ажыглалга кирген, 42,17 д. м. ниити шөлдүг, 29,9 д. м. чурттаар шөлдүг, бажыңның 4-кү каъдында, телефон чок, баштайгы өртээ 170 муң рубль.

Бистиң ынак ачавыс Сергей Сүрүнович Ооржак Чадаананың автобүдүрүлге черинге механиктеп ажылдап турган. Ол озал-ондакка таварышкаш, хенертен мөчээни-биле холбаштыр биске дузалап, кажыыдалдың сагыш-сеткилин илергейлээн, бистиң амыдыралывыстың бо берге үезинде деткээн бүгү эш-өөрге, хамаатыларга, Чадаананың хереглекчилер ниитилелиниң кежигүннеринге чүректиң ханызындан өөрүп четтиргенивисти илергейлеп тур бис.

Ооржактың өг-бүлезиниң кежигүннери, төрелдери, уруглары.

КИНО

ИЮНЬ 16-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Хаммер» (АКШ) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан).

Видеозал: «В поисках таинственного города» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Неустановленное лицо» 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

ИЮНЬ 17-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Хаммер» (АКШ) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан).

Видеозал: «В поисках таинственного города» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Господин Бхарат» (2 сериялыг) 15.30, 18.20 шактарда.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң база «Шын» солуннуң коллективтери солуннуң редколлегия кежигүнү, көдээ ажыл-агый килдизиниң эргелекчизи Шаңгыр-оол Моңгушевич Суванның оглу

МАКСИМЧИКТИҢ

озал-ондакка таварышкаш, чаш назынындан чарылганын дыңнатпышаан, оон өг-бүлезинге, төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалын илергейлеп тур.

ЧАЛАП ТУР БИС.

Теве-Хая суурнуң 60 чылынга болгаш «Тыва» совхозтуң 30 чылынга тураскааткан байырлалче бистиң суурга чурттап, ажылдап чорааннарны чалап тур бис.

Байырлалдың программазында:

1. Байырлалдың ажыдыышкыны:
   а) суурнуң төөгүзүнүң дугайында сактыышкыннар;
   б) суурнуң амгы хөгжүлдезиниң дугайында санал-оналдар солчуушкуну.
2. Байырлыг концерт.
3. Спортчу оюннар.
4. Тыва хүреш.

1-ги шаңнал — шары.
2-ги шаңнал — аът.
3-кү, 4-кү шаңналдар — ирт, серге.
5. Танцы, оюннар.

Көдээ Совет, дирекция, профком.

«Торгбытсервис» деп бичe бүдүрүлге бодунуң ажылын уламчылап турар болгаш «Жигули», «Москвич», «ЛуАЗ», «Запорожец» автомобильдерниң тазарган дугуйларын катап тургузарынга хүлээп ап турарын чарлап тур. Бичe бүдүрүлге политехниктиг институттуң филиалының левискээринде турар.

МАШИНАДАН САДЫП АЛЫҢАР

ЗИЛ-131» маркалыг 1981 чылда бүдүрүп үндүрген машина садып алыр күзелдиг кижилер Кызылда 2-67-30 дугаарлыг телефонче 18 шактан 20 шакка чедир долгаарын чарладым.

Чөөн-Хемчик районнуң Чыраа-Бажы ортумак школазының 1982 чылдың доозукчуларын бо чылдың июль 10-да 10 шакта ол школага эртер ужуражылгаже чалап тур.

Бөлүк доозукчулар.

Кызыл хоорай. Красноармейская. 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва солбан» № 363305

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чазаа «Шын» солуннуң редакция коллективи.
Кол редактор
В. Ф. ЧАЛАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ Н. С. Базыр (харысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы) В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.
КИЛДИСТЕР
улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арнызы.
Тиражы 29050 экз.
Чагыг № 114.